

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності

На правах рукопису

ЧЕБЕЛЮК СВІТЛАНА ВАСИЛІВНА

**ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ**

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»
за освітньо-професійною програмою
«Музейний менеджмент, культурний туризм»
Спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Гаврилюк С. В.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-
аналітичної діяльності

від _____ 2024 р.

Завідувачка кафедри проф. Гаврилюк С. В. _____

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Чебелюк С. В. Пам'ятки історії в системі культурної спадщини України. Кваліфікаційна робота на правах рукопису на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр». Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

У роботі здійснено комплексний аналіз місця, ролі і значимості пам'яток історії в системі культурної спадщини України. На основі опрацювання наукової літератури і доступних джерел характеризується сутність поняття «пам'ятки історії», наводяться приклади наукових дискусій щодо визначення дефініції, принципів відбору і класифікації пам'яток історії.

Особлива увага звертається на технології збереження історичних об'єктів культурної спадщини в Україні у XXI ст., наводяться конкретні приклади, виокремлюються основні проблеми і труднощі, які постали у пам'яткоохоронній справі в період розв'язаної у лютому 2022 року російським агресором повномасштабної війни. Підкреслено, що в Україні діє низка законів і нормативних актів, що регулюють охорону культурної спадщини, а вивчення і використання пам'яток історії особливо активізувалося у зв'язку з підготовкою масштабного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

У кваліфікаційній роботі акцентується увага на напрямках, шляхах і формах актуалізації пам'яток історії, їх ролі у сфері культурного туризму. Сформульовані практичні рекомендації щодо активізації діяльності із збереження та використання пам'яток історії в Україні.

Ключові слова: культура, пам'ятки історії, культурна спадщина, культурний туризм, Україна, пам'яткоохоронна діяльність, актуалізація пам'яток історії. .

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ЯК НАУКОВА ДЕФІНІЦІЯ.....	11
1.1. Наукові дискусії щодо сутності поняття.....	11
1.2. Критерії визначення пам'яток історії.....	19
1.3. Основні принципи відбору і класифікації.....	23
РОЗДІЛ 2. ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ.....	31
2.1. Технології збереження історичних об'єктів культурної спадщини.....	31
2.2. Актуалізація пам'яток історії, їх роль у розвитку культурного туризму.....	42
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Актуальність теми. Збереження, примноження та популяризація культурних надбань є ключовими складовими культурної роботи в Україні від початку її незалежності до сьогодні, а також важливими для освітньої діяльності. В Україні була створена система державного управління у сфері охорони пам'яток, що включає в себе розвинену нормативно-правову базу для захисту культурної спадщини, проведення науково-пошукової діяльності та постійне вдосконалення процедур обліку та реєстрації пам'яток.

Протягом останніх років, особливо у зв'язку з російським вторгненням, значно зросла громадська зацікавленість у пам'ятках минулого, поширилося розуміння важливості їх збереження як документальних свідчень історії, як об'єктів для вивчення давніх традицій і культури народу.

Вагоме місце серед нерухомих об'єктів національної культурної спадщини належить пам'яткам історії, які особливо цінні як джерела фіксації і передання соціально-важливої інформації. До таких пам'яток відносяться будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів [59]. Їх нині в Україні на державному обліку перебуває майже 53 тис.

Пам'ятки історії є не просто історично цінними об'єктами, а свідченням минулих епох, культурних та цивілізаційних досягнень. Їх збереження є важливим для розуміння історичної спадщини України, що сприяє зміцненню культурної ідентичності нації та формуванню національної свідомості, утвердженню важливих складових сучасного українського суспільства. Пам'ятки історії приваблюють як вітчизняних, так і закордонних туристів, внаслідок чого розвивається культурний туризм, який є важливою галуззю економіки країни та суттєво впливає на її ефективність. У зв'язку зі складними подіями та геополітичними змінами в історії України розуміння та збереження пам'яток історії має велике значення

для утвердження національної самоідентифікації та укріплення суверенітету країни. Тому дослідження пам'яток історії в контексті культурної спадщини України є актуальним і важливим для розвитку країни в цілому.

З'ясування ролі і значимості пам'яток історії виступає невід'ємним компонентом історичної і пам'яткознавчої науки, дієвим засобом зосередження уваги державних структур і громадськості на питаннях удосконалення національної системи охорони культурної спадщини. Звернення до теми викликане сучасними потребами оптимізації державної політики у галузі охорони культурної спадщини, важливістю реформування практичної роботи із збереження та використання пам'яток історії в Україні.

Мета дослідження – комплексно дослідити місце і роль пам'яток історії в системі культурної спадщини України, проаналізувати технології їх збереження і використання на сучасному етапі.

Для досягнення означеної мети визначено наступні **завдання**:

- розкрити суть поняття «пам'ятки історії»;
- з'ясувати критерії визначення пам'яток історії, основні принципи їх відбору і класифікації;
- на конкретних прикладах продемонструвати застосування технологій збереження історичних об'єктів культурної спадщини в Україні;
- охарактеризувати напрями, шляхи і форми актуалізації пам'яток історії;
- визначити роль пам'яток історії у сфері культурного туризму;
- виокремити основні проблеми і труднощі у збереженні історичних об'єктів культурної спадщини в період розв'язаної російським агресором повномасштабної війни;
- сформулювати практичні рекомендації щодо активізації діяльності із збереження та використання пам'яток історії в Україні.

Об'єкт дослідження – пам'яткоохоронна діяльність в Україні як система заходів, спрямована на виявлення, вивчення, збереження, використання та актуалізацію нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Предмет дослідження – пам'ятки історії в системі культурної спадщини України.

Стан наукової розробки проблеми. В українському пам'яткознавстві означені проблеми знайшли певне висвітлення у науковій літературі. Історіографію теми можна класифікувати за проблемами, які піднімаються дослідниками. Це, зокрема, розробка теоретичних питань пам'яткознавства, що особливо актуалізувалося у зв'язку із здобуттям Україною незалежності і потребою кардинальних змін у трактуванні дефініції «пам'ятка» при підготовці масштабного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Висвітлення означених проблем знаходимо у працях учених Інституту історії України НАН України В. Горбика [13], В. Даниленка [18], Г. Денисенко [20; 34, с. 103–164], Л. Федорової [69; 34, с. 103–207], С. Кота [32; 34, с. 7–102], дослідженнях Я. Грицака [15], Л. Федорової та Е. Піскової [70], колективних монографіях [66; 53; 34; 49] та навчальних посібниках [55; 73; 33].

Питанню збереження та охорони об'єктів культурної спадщини в Україні на різних етапах історії приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як В. Акуленко [1], М. Брайчевський [3], С. Заремба [24; 23], В. Аносова [2], С. Гаврилюк [8; 7], ін. Зокрема, монографія В. Акуленка присвячена проблемам становлення і розвитку вітчизняного законодавства щодо охорони та використання пам'яток в Україні у період 1917–1990 рр., а також заходам з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини. С. Заремба досліджував питання історії, теорії та практики українського пам'яткознавства у ХІХ–ХХ ст. С. Гаврилюк аналізує сучасні стан і збереження нерухомих пам'яток, а також піднімає питання збереження військових некрополів у Волинській області. Дослідниця опублікувала також низку статей у співавторстві, які висвітлюють особливості і видову специфіку нерухомих пам'яток західних областей України [10], упровадження пам'яткоохоронних програм в Україні у 1991–2021 рр. [11], проблеми вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. [9], діяльність Волинської та Рівненської обласних організацій УТОПІК [12].

Заслужують уваги праці, присвячені пам'яткам воєнної історії [14; 20], об'єктам сакральної спадщини та їх нищенню упродовж антирелігійних кампаній в радянській Україні у 1950-х – 1960-х рр. [44; 43], містобудівній та архітектурній спадщині України [54]. Зацікавленість дослідників викликають проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України [63; 38], оцифрування культурної спадщини [67; 17], діяльності історико-культурних заповідників [27] тощо.

Окремі праці торкаються питань використання пам'яток історії у туристичній сфері [31; 26; 64; 51]. Нечисленні дослідження висвітлюють хід і результати музеєфікації об'єктів нерухомої культурної спадщини, інших шляхів збереження пам'яток [22; 28].

Отже, окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли висвітлення у науковій літературі. Однак спеціальні дослідження дефініції «пам'ятки історії», питань класифікації і критеріїв відбору нерухомих історичних культурних об'єктів розпочалися лише на межі ХХ–ХХІ ст. і потребують поглибленого вивчення. Відсутнє ґрунтовне комплексне дослідження з теми, що підсилює актуальність нашої кваліфікаційної роботи.

Джерельна база. Джерельну базу роботи склали Закони України, насамперед ЗУ «Про охорону культурної спадщини», який з'явився у червні 2000 р. і став основним законодавчим документом незалежної України, який регламентує визначення, дослідження, збереження та використання об'єктів нерухомої культурної спадщини [59]. Серед джерельної бази – інші Закони України, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми [60; 56].

Важливими при роботі з історичними пам'ятками є постанови Кабінету міністрів України [57] та законодавчі документи Верховної Ради України [58]. Вагомим джерелом стала обласна програма відродження історико-архітектурної спадщини селища Олика на Волині, розрахована на 2019 – 2024 рр. [61]. Вона підготовлена силами науковців, громадськості, владних структур і передбачає чіткі заходи щодо відновлення і збереження комплексу

архітектурних світських і сакральних споруд, історичної місцевості, паркової зони тощо колишньої резиденції князів Радзивіллів.

Вагомими джерелами стали матеріали сайту ЮНЕСКО [29; 48; 72; 76], сайтів міжнародних пам'яткоохоронних організацій [39; 40; 41], а також сайт волинських новин, де подано інформацію про пошук захоронень періоду Першої світової війни та увічнення цих пам'ятних місць воєнної історії [45; 46; 47]. При підготовці роботи ми скористалися матеріалами сайтів «Волинь туристична» [5] та «Волинь унікальна» [6]. У нагоді також стали публікації волинської преси, які містять інформацію про окремі аспекти охорони та збереження пам'яток історії [16].

Отже, кваліфікаційна робота ґрунтується на джерельній базі, яка була доступною авторці при підготовці бакалаврського дослідження.

Методи дослідження. Написання роботи здійснювалося шляхом використання відповідної методології, тобто, конкретних принципів і методів дослідження. Одним із визначальних принципів для розкриття теми став принцип історизму. Його застосування дозволило дослідити процеси і події у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

У кваліфікаційній роботі використано принцип об'єктивності. Опора на фактичний матеріал, пізнання предмета дослідження на основі вивчення всіх його взаємозв'язків та опосередкованостей сприяли всебічному висвітленню історичних фактів, специфіки державної політики у пам'яткоохоронній сфері, правдивому розкриттю здобутків та невдач в означеній роботі.

Принцип системності зумовив розгляд справи охорони пам'яток історії як цілісного складного процесу в усій його багатогранності та у взаємозв'язках з іншими процесами культурного життя України в період незалежності. Принципи системності та комплексності дозволили глибше проаналізувати мотивацію поведінки учасників пам'яткоохоронної діяльності, дослідити механізми, що визначали динаміку пам'яткоохоронних процесів упродовж досліджуваного періоду.

При підготовці роботи застосовувався логічний метод з притаманним йому аналізом і синтезом. Метод періодизації дозволив виокремити етапи розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні 1990-х рр. – першої чверті ХХІ ст., простежити її певну еволюцію, зокрема, що стосується збереження та використання пам'яток історії. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити результати пам'яткоохоронної діяльності, узагальнити напрацьований матеріал і зробити відповідні висновки, сформулювати певні рекомендації. Усе це дало змогу у комплексі розкрити зміст, особливості здійснення пам'яткоохоронної діяльності в Україні, яка стосується нерухомих об'єктів історичної культурної спадщини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що здійснено комплексний аналіз місця, ролі і значимості пам'яток історії у системі культурної спадщини незалежної України, виокремлено проблеми і труднощі у здійсненні пам'яткоохоронної діяльності, запропоновано дієві практичні рекомендації щодо активізації процесів збереження нерухомих об'єктів історичної спадщини, використання й актуалізації їх, у тому числі у сфері культурного туризму.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані як навчальні матеріали для підготовки лекцій, презентацій, практичних занять з пам'яткознавчих дисциплін, а також для подальшого дослідження даної проблеми. Матеріали роботи стануть у нагоді працівникам пам'яткоохоронної галузі, допоможуть теоретичними обґрунтуваннями та спрямують на планування ефективної практичної діяльності. Представлений матеріал згодиться і працівникам туристичної сфери при плануванні і реалізації туристично-екскурсійних маршрутів Україною, Волинською областю та містом Луцьком зокрема.

Апробація результатів дослідження. Основні положення бакалаврської роботи обговорювалися на засіданнях кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського

національного університету імені Лесі Українки. Окремі аспекти результатів проведеного дослідження доповідались на Міжнародній науково-практичній конференції «Культурологія та соціальні комунікації» (Харків, 22-23 листопада 2023 року) та XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Молода наука Волині» (Луцьк, 14-15 травня 2024 року).

Публікації. За результатами дослідження опубліковані тези:

1. Чебелюк С. Окольний замок у Луцьку як привабливий об'єкт культурного туризму. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 22–23 листопада 2023 р. С. 132–133.

2. Чебелюк С. Роль пам'яток історії у розвитку культурного туризму. *Молода наука Волині*: матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 14-15 травня 2024 р. С. 495–497.

РОЗДІЛ 1

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ЯК НАУКОВА ДЕФІНІЦІЯ

1.1. Наукові дискусії щодо сутності поняття

Пам'ятки історії складають потужний пласт культурної спадщини нашої держави. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», ними є будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів [59]. Усі ці об'єкти посідають вагомe місце у світовій культурній спадщині. Це покладає на український народ та державу велику відповідальність за збереження цієї спадщини і передачу її майбутнім поколінням.

У ХХІ ст. у зв'язку з активізацією підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» у 2011 р. з'явилося наступне визначення: «Пам'ятки історії – один із видів історико-культурної спадщини, що включає в себе розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного й духовного розвитку народів і кожної країни – державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська,

виробництва і техніки, науки, освіти, культури релігійного і церковного життя» [66, с. 7].

Однак на сьогодні й далі ведуться дискусії щодо сутності поняття «пам'ятки історії». Перш ніж зберігати та актуалізувати пам'ятки, потрібно чітко усвідомити, що до них відноситься. Не випадково перші дискусії щодо терміну «пам'ятка» беруть початок ще на межі XVIII–XIX ст. А особливо гостро вони розгорталися в останній третині XIX ст. Ми ж звернемо увагу на дискусії у наукових колах вітчизняних дослідників, які розгорталися наприкінці XX – у першій чверті XXI ст. і стосувалися сутності дефініції «пам'ятки історії». Адже саме розуміння цих пам'яток як соціокультурного явища має потенціал для створення сприятливої соціальної атмосфери, спрямованої на збереження історико-культурної спадщини. Воно також може впливати на соціальну поведінку громадян і відігравати значну роль у формуванні світогляду українського суспільства.

Уперше термін «пам'ятки історії» був закріплений на законодавчому рівні у документі у 1965 р., який ухвалював створення УТОПК – Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [12, с. 19–20]. Подальший розвиток ця дефініція знайшла у Законі Української РСР 1978 р. «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» [60], який діяв практично до прийняття у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини».

У середині 1980-х років дискусії продовжувалися і стосувалися головним чином терміна «пам'ятка». Головною цінністю пам'яток історії та культури було остаточно визнано їх автентичність, що означає фізичне існування як основний доказ реальності історичних подій, що відбувалися у минулому. В першу чергу, пам'ятки розглядалися як один із чинників соціогенезу, який значно впливає на такі речі, як: мораль, соціальний стан, економіку суспільства. Але варто наголосити, що саме у 1980-ті роках велика увага приділялась поширенню пропагандистської роботи у сфері культурної спадщини. Зокрема, відділи культури обкомів ЦК КПУ надавали

значної уваги виховній функції у діяльності УТОПК, що було складовою ідеологічної роботи [12, с. 22]. Увага зосереджувалась на об'єктах радянської доби, в той же час відводилась від інших пам'яток минулого, що сприяло їх значним втратам і пошкодженням.

Водночас зауважимо, що хоча на сьогодні наявне трактування терміну «пам'ятки історії», однак чимало дослідників вважають, що практично усі об'єкти нерухомої культурної спадщини можна відносити до пам'яток історії. Адже і археологічні, і архітектурні пам'ятки, створені в різні історичні періоди, так чи інакше можна тректувати як історична культурна спадщина [34, с. 192]. Це, як бачимо узагальнений підхід до тлумачення дефініції. І його поділяють не всі історики і мистецтвознавці.

Наприклад, Л. Федорова та Е. Піскова відстоюють думку про те, що нерухомі пам'ятки історії мають власну специфіку. Окремі з них навіть не завжди можна віднести до матеріальної чи нематеріальної діяльності людей. Мова йде про пам'ятні місця битв, масових страт, розташування концтаборів тощо. Сюди відносяться і поховання визначних осіб [34, с. 192]. К. Поливач у своїй монографії «Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України» подає визначення пам'яток історії, як «місць, де відбувалися певні історичні події, а також пам'ятники, монументи та меморіали, створені на їхню відзнаку» [53].

Деякі вчені вважають, що у кожного об'єкта є унікальні характеристики, які визначають його історико-культурний потенціал, унікальний і неповторний, відсутній у подібних аналогів. Кожна пам'ятка є унікальною і не може бути відновлена після втрати своєї індивідуальності та автентичності. Хоча можна створити макети зруйнованих будівель, але неможливо відновити будівлю як «документ» або «свідка» свого часу. Коли ми можемо спостерігати об'єкти, то починаємо «спілкуватись з минулим» у своїй уяві, відтворювати часи, події, людей та щоденне життя.

Наголосимо, що вагоме місце у дослідженні нерухомої культурної спадщини, у тому числі пам'яток історії, посідають співробітники Інституту

історії України НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, а також Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вони ретельно вивчають як кращі досягнення і тенденції українського пам'яткознавства, так і протиріччя та стереотипи, недоліки й помилки, визначають концептуальні засади теорії і практики пам'яткознавства. Вчені розглядають назрілі проблеми з великою уважністю, спрямовуючи зусилля на детальне та всебічне висвітлення широкого діапазону питань у галузі охорони пам'яток. Це охоплює розробку методологічних засад у пам'яткознавстві, визначення критеріїв класифікації історичних об'єктів, а також аналіз основних етапів охоронної діяльності та формування стратегій збереження нерухомих пам'яток в Україні.

Дискусії у пам'яткознавчій науці відповідають на інтелектуальні та соціокультурні зміни нашого часу, а також виникають з необхідності інтеграції сучасних знань у галузі пам'яткознавства, розвитку ціннісних орієнтирів та відповідей на виклики часу. Оскільки визначення дефініцій, пов'язаних з пам'яткознавством і пам'яткоохоронною сферою, на сьогодні потребує особливої уваги з боку дослідників, то такою не до кінця чітко означеною і сфорсульованою дефініцією є і термін «пам'ятки історії». Це питання поки так і не стало об'єктом глибокого та всебічного аналізу.

Пам'ятки історії та культури є специфічними видами історичних первинних джерел. Вони не лише відображають основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а також доповнюють та уточнюють різні аспекти історичного розвитку. Ці пам'ятки несуть у собі відбиток людської діяльності, свідчать про рівень розвитку суспільства у відповідну епоху та містять конкретну інформацію. Вони дають змогу відчувати себе співчутливими до минулого України, створюючи за допомогою відтворення подій уявлення про минуле в усій його різноманітності та динаміці. Це допомагає усвідомити, проаналізувати та краще зрозуміти хід історичного процесу. Кожну пам'ятку слід розглядати з погляду людського існування,

життя та діяльності, як звичайних громадян, так і видатних особистостей [4, с. 36–39].

Сучасна концепція визнає, що пам'ятки є первинними джерелами достовірних знань, тримачами історичної, естетичної та технологічної інформації, а також ефективним засобом формування світогляду людей. Оцінка якості предмета базується на його характеристиках та властивостях. При аналізі якостей пам'яток історії та культури ознаками є розпізнавальні зовнішні ознаки, за якими можна впізнати або відрізнити пам'ятку серед інших об'єктів, схожих за зовнішніми характеристиками.

При описі ознак об'єктів, що вивчаються, необхідно враховувати їх фізичну природу. Пам'ятки історії є матеріальними об'єктами (будівлі, храми, давні могили, бойові машини, скульптури), які мають фізичні характеристики, такі як розміри, вага, твердість, матеріал, колір тощо.

Оскільки розглядаються об'єкти, які виникли внаслідок історичних подій та явищ, ще однією характеристикою є їх антропогенність. Суспільство змінює або впливає на природне середовище свого проживання не лише через виробничу, а й через будь-яку іншу діяльність: військову, політичну, духовну, культурну. В результаті цього виникають об'єкти, які в подальшому сприймаються суспільством як пам'ятки військової або політичної історії, архітектури чи мистецтва, науки або техніки.

Переважає думка, що пам'ятки історії є наслідком людської діяльності, що свідчить про їх антропогенну природу. Вони поділяються на рухомі та нерухомі. Рухомі включають документальні матеріали, археологічні знахідки та мистецькі твори, що знаходяться у музеях, бібліотеках та архівах. Нерухомі, знаходячись на відкритій місцевості, не можуть бути переміщені без втрати своєї історико-культурної цінності, і включають об'єкти археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, ландшафтні елементи, а також об'єкти науки і техніки [10]. В Україні на початку XXI ст. започатковано Державний реєстр нерухомих пам'яток, куди включаються об'єкти, що мають місцеве або

національне значення, після реєстрації в якому вони підлягають охороні з боку держави.

Пам'ятки історії в Україні здебільшого є сферою відповідальності історико-культурних заповідників. Їх в нашій державі діє 63 (включаючи архітектурні та археологічні), з яких 13 є національними. З них два розташовані на території Волинської області: Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир» у м. Володимир та Державний історико-культурний заповідник у місті Луцьку [27].

Важливу роль у збереженні пам'яток історії, приверненні до них уваги з боку держави і суспільства відіграє Список історичних населених місць України, до якого увійшло 400 історичних міст і селищ міського типу [57]. До Списку історичних населених місць включено 20 населених пунктів Волинської області: Берестечко, Володимир, Голоби, Головно, Горохів, Іваничі, Камінь-Каширський, Ковель, Луків, Луцьк, Любешів, Любомль, Олика, Ратне, Рожище, Стара Вижівка, Турійськ, Устилуг, Цумань, Шацьк [57].

На території України знаходиться вісім об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ці визначні місця були включені до Списку всесвітньої спадщини за рішенням Міжнародного Комітету ЮНЕСКО з метою збереження всесвітньої культурної та природної спадщини [10, с. 157–159].

Пам'ятки історії, входячи в систему культурної спадщини, мають властивість зберігати та передавати різноманітну інформацію. Вони, як результат людської діяльності, утримують інформацію про той контекст, з якого вони виникли. Ця інформація може бути різноманітною - від історичної (різні аспекти людської історії, свідчення про важливі історичні події або явища в житті народу, а також про життя та діяльність видатних особистостей) до естетичної (свідчення, зафіксовані у творах мистецтва, які відображають естетичні уявлення та рівень майстерності художника певної епохи, що передаються через художні образи) та технологічної (дані про взаємодію людини з природою, освоєння її законів, прогрес у розвитку

різних технологічних процесів, методів, засобів праці та матеріалів, що використовуються у виробництві) [69].

Таким чином, однією з основних властивостей пам'яток історії є здатність зберігати і передавати автентичну (справжню) історико-культурну інформацію про минулі події та явища. Унікальні характеристики пам'яток проявляються під час їх візуального сприйняття, особливо через їх ознаки. В першу чергу, це виявляється у властивості мати історичну значимість. Саме пам'ятка та її оригінальна структура можуть дати свідчення про історичні події, зберегти їх «сліди» та відображати естетичні преференції, що переважали у суспільстві на різних етапах його розвитку.

У першій чверті ХХІ ст. ведуться дискусії і щодо функцій пам'яток історії. Пам'ятки історії мають здатність впливати на органи чуття та викликати у людини різні відчуття. Подібно до інших матеріальних об'єктів, ці пам'ятки володіють властивістю сенсорного впливу, здатні викликати різноманітні враження в спостерігачів і відвідувачів.

Дослідники сходяться у думці про те, що пам'ятки історії, як витвори минулого, продовжують взаємодіяти з сучасним світом, що призводить до визначення їх соціальних функцій в суспільстві. Ця взаємодія формується через різноманітні прояви: від туристичного використання до освітніх заходів та підтримки культурних традицій. Вони відіграють значну роль у формуванні та збереженні національної ідентичності, сприяють розвитку туризму та міжкультурного взаєморозуміння, а також слугують джерелом вивчення історії та культури країни.

Соціальні функції пам'яток історії визначають їх роль та значення в суспільстві як у випадку цілеспрямованого використання, так і без такого. Цілі функціонального використання пам'яток визначаються самим суспільством, при цьому ідеологічні та ціннісні аспекти можуть змінюватися з часом. Отже, із зміною цих чинників також може змінюватися роль та значення пам'яток у суспільстві.

Роль пам'яток і їх вплив на суспільне життя розглядаються як незаперечний факт у процесі їх використання. Україна демонструє турботу про пам'ятки як цінний матеріал для наукового дослідження, а також як засіб формування світогляду українського суспільства, проводячи заходи щодо їх збереження і вивчення.

Унікальні властивості пам'яток визначають їх різноманітні соціальні ролі та функції. Наукова функція виявляється у використанні пам'яток історії для отримання нових знань про минулі події та явища. Їх вивчення не тільки допомагає розширити наше розуміння історії та культури, але й сприяє глибшому відчуттю та осмисленню їхньої сутності.

Пам'ятки виконують також гносеологічну (тобто пізнавальну) роль, зберігаючи та передаючи знання, і є значним джерелом інформації для сучасного наукового співтовариства, особливо у гуманітарних науках. Використання пам'яток історії з метою навчання – освітня функція, яка також притаманна пам'яткам. Взаємодія, своєрідна «розмова» зі старовинною річчю під час вивчення предметів, які стосуються суспільства і культури, допомагає краще зрозуміти матеріал і стає зручним способом навчання.

Виховна функція – це вплив пам'яток на формування світогляду та усвідомлення ролі в суспільстві. Адже пам'ятки допомагають нам краще зрозуміти світ, минуле та історію. Коли ми бачимо ці речі та зв'язок їх з історією, це впливає на те, як ми мислимо і діємо у суспільстві. Історичні та культурні місця та пам'ятки використовуються для різноманітних цілей: виховання національної свідомості, моралі, науки, естетики та охорони культурного середовища. Найчастіше їх використовують для підтримки ідеологічних поглядів. Виконання виховної ролі може сприяти формуванню самосвідомості, самоповаги та єднанню нації, що є дуже важливим для сучасної України.

Таким чином, починаючи з кінця ХХ ст. і до сьогодні ведуться наукові дискусії щодо сутності поняття «пам'ятки історії». Ця дефініція знайшла

визначення у Законі України «Про охорону культурної спадщини», у теоретико-методичних виданнях, які створювалися на допомогу фахівцям у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Однак і досі немає остаточного визначення, адже науковці, які досліджують дане питання, звертаються до різних аспектів – тлумачення змісту терміна, функцій пам'яток історії, їх особливостей, відмінностей або ототожнень з терміном «пам'ятка культури», впливу на суспільство тощо. Тому питання потребує детальнішого і ґрунтовнішого розгляду.

1.2. Критерії визначення пам'яток історії

Для відбору об'єкта із простої речі у пам'ятку важливими є критерії, які визначають його значення та відповідність вимогам належності до пам'ятки історії. Для визначення критеріїв необхідно враховувати особливості об'єкта, які не обмежені ні змістом відображуваних явищ і фактів, ні матеріальною формою існування. Це вимагає застосування комплексного підходу, який охоплює аналіз історичних, культурних, екологічних, економічних та соціальних аспектів об'єкта, що дозволить назвати його пам'яткою історії [49, с. 191–192].

Науковцями Інституту історії НАН України, такими як Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Кот С. І., Піскова Е. М., Скрипник П. І., Федорова Л. Д., було розроблено основні критерії відбору пам'яток історії, що висвітлено у виданні «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» [66]. Вони визначили такі критерії: історичної цінності вміщеної в них інформації, наукової цінності, екологічний та хронологічний.

Основним критерієм безперечно є історична цінність, яка міститься в пам'ятці [34, с. 192]. Оцінка історичних пам'яток прямо залежить від стану розвитку історичної науки та загальної соціально-політичної ситуації. Оскільки об'єктивний відбір важливих історичних подій та особистостей, які

вплинули на розвиток будь-якої держави, є вельми складною справою, а в умовах тоталітарних режимів – практично неможливою. Відомо, що багато сторінок історії України, особливо ті, які пов'язані з тривалою боротьбою за незалежність і державність, систематично видалялися з колективної пам'яті народу як у часи російської імперії, так і в епоху Радянського Союзу. Це спричинило непоправні втрати для національної культурної спадщини та негативно позначилося на процесі визначення та офіційного визнання історичних пам'яток, що виходили за межі припустимої тематики чи тогочасної цензури. В результаті, багато з них, не маючи державного захисту, були знищені, що призвело до зникнення важливих історичних свідчень і вагомих джерел вивчення історії України [66].

Другим і не менш важливим було відзначено критерій наукової цінності. Наукова цінність пам'ятки історії полягає у її потенціалі для дослідження та розуміння минулого, розвитку знань та вдосконалення методів дослідження. До аспектів даного критерію належать:

- Історичні дослідження, адже пам'ятки історії є джерелами інформації про минуле, які можуть містити докази подій, архітектурних стилів тощо. А дослідження таких пам'яток можуть допомогти відновити історію та розкрити нові факти.
- Етнографічні дослідження, оскільки деякі пам'ятки уособлюють культурні та соціальні особливості певних груп або спільнот. Вивчення їх може розкрити інформацію про способи і стилі життя, традиції, звичаї та вірування різних культурних груп, а також об'єкти, які воони залишили нам у спадок.
- Архітектурні дослідження – для розуміння розвитку архітектурних стилів, технологій будівництва та інженерних досягнень минулих епох.
- Наукові дослідження – для розробки стратегії щодо збереження та реставрації об'єкта.
- Ще одним аспектом є культурна ідентичність та національна свідомість, адже пам'ятки не тільки відіграють важливу роль у

формуванні культурної ідентичності та національної свідомості, а й сприяють усвідомленню та розумінню історії, традицій, цінностей нації.

- Туризм, тому що пам'ятки є об'єктами туристичного інтересу і саме вони і складають основу кожного маршруту чи подорожі. Вивчення пам'яток може сприяти громадській освіті та збільшенню інтересу до культурної спадщини [66].

Отож, наукова цінність пам'яток історії полягає в їхньому потенціалі для розкриття та розуміння історії, культури, архітектури та інших аспектів життя минулих епох. Але вищезгадані дослідники наголошували не просто на аспектах, а саме на розгляді наукової цінності пам'ятки як «історичного документа, джерела історично-достовірної інформації» [34, с. 193–195].

Третім, і не менш важливим є критерій, названий екологічним [34, с. 193]. Визначення поняття екологія досить просте – це наука, що вивчає взаємозв'язки між живими організмами та їх середовищем, а також взаємодію цих організмів між собою. При чому екологія до пам'яток історії? З кінця 1970-х рр. в це поняття входить ще й вплив результатів людської цивілізації (до яких включені і пам'ятки історії) на формування особистості [34, с. 196].

Трохи раніше, в середині 1960-х років, академіком Д. Лихачовим був придуманий термін «екологія культури» [34, с. 196]. Цей термін відзначає важливість взаємозв'язку між культурними явищами та середовищем, в якому вони існують. Даний термін підкреслює, що культурні явища, такі як мистецтво, література, музика, архітектура, також потребують екологічного підходу для їхнього збереження та розвитку. Це означає, що культурні явища і об'єкти, створені людьми, також пов'язані з екологічними аспектами, такими як збереження природних ресурсів, збереження біорізноманіття, раціональне використання енергії та водних ресурсів і т.д. Наприклад, старовинні будівлі та пам'ятки архітектури потребують спеціального захисту та консервації, щоб зберегти їхню історичну цінність. При цьому необхідно

враховувати екологічні фактори, такі як вплив забруднення повітря на матеріали, вплив вологості на будівельні конструкції, використання енергоефективних технологій у реставрації та утриманні [34, с. 196–197]. Через це, екологічний підхід є важливим аспектом саме у збереженні та розвитку культурних цінностей. Врахування екологічних аспектів у культурній сфері сприяє сталому розвитку та збереженню спадщини для майбутніх поколінь.

Один із останніх критеріїв, виділених дослідниками Інституту історії Національної академії наук України – це хронологічний критерій. Він застосований до всіх видів пам'яток, оскільки фіксує такий важливий для їх оцінки аспект, як віддаленість у часі від сьогодення.

Слід відмітити, що зазначений критерій застосовувався одним із перших для відбору пам'яток. Так, у СРСР пам'яткою старовини рекомендувалося вважати будь-який предмет, якому не менше 150 років [34, с. 197]. У галузі сучасного пам'яткознавства не існує обмежень у часі. Об'єкти можуть бути визнані нерухомими історичними пам'ятками, якщо вони мають важливе історичне значення у розвитку країни чи певних регіонів. Отже, з часом хронологічний критерій, який зосереджується на формальних аспектах, поступово уступив місце більш змістовним критеріям і став використовуватися в якості допоміжного. Хронологічний аспект стає досить значущим, коли мова йде про об'єкти, що відображають загальний стан громадсько-політичного та фінансово-економічного життя, а також розвиток виробництва, техніки, науки, освіти, культури і побуту (заводи, фабрики, навчальні заклади і т.д.) для визначення їх статусу як пам'яток історії. Чим віддаленіший об'єкт у часі, тим більше шансів у нього підпасти під категорію пам'ятки історії.

Засновані на дослідженнях вчених Інституту історії НАН України, наведені критерії відбору пам'яток історії дозволяють систематизувати та оцінити об'єкти з різних аспектів [66]. Розглянемо кожен з цих критеріїв. Історична цінність вміщеної інформації, тобто, наскільки важливою є

інформація, яку містить об'єкт, для розуміння історії, культури або інших аспектів суспільства. Об'єкти з багатою історією або значущими подіями можуть мати високу історичну цінність. Наукова цінність - критерій враховує важливість об'єкта для наукових досліджень. Це може включати наявність унікальних артефактів, можливість проведення археологічних або історичних досліджень, а також відображення специфічних аспектів культури чи суспільства. Аспект екологічної цінності визначає, як об'єкт впливає на природне середовище та біорізноманіття. Це може включати охорону природних ресурсів, екологічну стійкість будівель чи вплив історичних об'єктів на екосистеми. Критерій хронологічної цінності оцінює історичний контекст об'єкта та його значення для розуміння розвитку подій у певний період часу. Це може включати визначення історичних етапів, еволюцію архітектурних стилів або важливі історичні події, пов'язані з об'єктом.

Враховуючи ці критерії, можна зробити висновок про значення об'єкта як пам'ятки історії. Об'єкти, які відповідають усім чи більшості цих критеріїв, можуть бути визнані як важливі для збереження та вивчення історичної спадщини.

1.3. Основні принципи відбору і класифікації

Серед проблем у сфері охорони пам'яток залишаються невирішеними питання встановлення критеріїв оцінки та класифікації, у тому числі пам'яток історії [21, с. 114]. Відбір і класифікація – це два різних, але часто взаємопов'язаних важливих процеси, які допомагають впорядковувати і розуміти дані та інформацію шляхом вибору та організації відповідно, та використовуються для систематизації та аналізу інформації. Відбір – це процес вибору певних об'єктів, даних або інформації з загального масиву на підставі певних критеріїв, які визначаються завданням чи метою вибору. Як

приклад: відбір об'єктів для їх внесення до списку пам'яток історії визначається критеріями, згаданими у підрозділі 1.2.

Класифікація - це процес розподілу об'єктів, даних або інформації на групи чи категорії відповідно до їхніх загальних характеристик, подібностей чи властивостей. Класифікація пам'яток є важливим інструментом для збереження культурної спадщини, розвитку туризму, освіти та планування розвитку культурної сфери. Класифікація 1) допомагає визначити, які пам'ятки є унікальними, цінними та потребують особливої охорони та збереження; 2) надаючи інформацію про різні види пам'яток, їхні особливості та історію, допомагає організувати туристичний потенціал країни чи окремого регіону; 3) дозволяє систематизувати знання про історичні пам'ятки та використовувати їх для навчання та освіти; 4) знання про класифікацію пам'яток допомагають владі та організаціям управління культурною спадщиною розробляти стратегії її збереження, використання та розвитку; 5) може використовуватися для визначення пріоритетів у фінансуванні охорони та реставрації пам'яток, а також для підтримки програм та проєктів, спрямованих на їхнє збереження та розвиток.

Саме тому, класифікація має важливе значення як для наукового дослідження і для практичного застосування [50, с. 211].

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятки історії поділяють на: будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів [59]. Тобто, тут класифікація за типами.

Серед загальних класифікаційних систем для всіх видів нерухомих пам'яток варто відзначити розподіл об'єктів за категоріями обліку, який з часом зазнав певних змін. Наприкінці XIX — на початку XX ст. існували дві категорії обліку пам'яток: державного та місцевого значення. У 2000 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», у статті 14 якого визначено дві категорії пам'яток: національного та місцевого значення [21, с. 18]

Л. Федорова та Е. Піскова запропонували власну систему класифікації нерухомих пам'яток історії, яка базується на двох критеріях: 1) за змістом інформації, що зберігається в об'єктах, та 2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації. Щодо типологічної класифікації за змістовними ознаками, науковці вважають, що оптимальним, згідно з сучасними українськими історичними дослідженнями та пам'яткознавством, є розподіл пам'яток історії на такі групи: 1) державного устрою та суспільно-економічного ладу; 2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів; 3) воєнної та військової історії; 4) історії виробництва і техніки; 5) науки, освіти, культури; 6) релігійного і церковного життя. Цей розподіл базується на класифікації за змістовими параметрами. Представлена класифікаційна система є дещо умовною, оскільки багато пам'яток можуть одночасно належати до кількох груп [70, с. 177–197].

До пам'яток історії державного устрою та суспільного життя належать: будівлі, де знаходилися державні і громадські установи; житлові та адміністративні споруди, пов'язані з діяльністю політичних і державних лідерів; могили політичних і державних керівників; місця проголошення важливих державних актів в історії України.

Пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів поділяються на: споруди, пов'язані з життям і діяльністю діячів цих рухів; будівлі, де відбувалися важливі історичні події (засідання комітетів, збори тощо); місця подій національно-визвольних і соціальних рухів; могили видатних діячів цих рухів.

Пам'ятки воєнної історії включають: оборонні та військово-інженерні споруди (вали, рови, фортеці, оборонні лінії, запорізькі січі, доти, дзоти, окопи, землянки); зразки зброї та військової техніки; пам'ятні місця бойових дій; місця дислокації військових частин, штабів, командних пунктів; місця концтаборів, гетто, таборів смерті, масових страт під час воєнних дій; храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів; військові кладовища, братські й одиничні поховання воїнів; меморіальні будинки, пов'язані з військовими діячами та установами.

Пам'ятки історії виробництва і техніки представлені: об'єктами гідротехнічного та шляхового будівництва (водоймища, депо, доки, дороги, нафтопроводи, мости, греблі); об'єктами сільськогосподарського виробництва (преси, копильні, вітряки, млини, елеватори); промисловими підприємствами (шахти, штольні, рудники, гуральні); об'єктами історії техніки, зразками обладнання, устаткування, інструментів та продукції виробництва; будинками, пов'язаними з діяльністю виробників, підприємців, винахідників, техніків; об'єктами торгівлі та побутового обслуговування (торгові ряди, ярмаркові місця, банки, біржі); похованнями виробників, підприємців, винахідників, техніків.

Пам'ятки історії науки і техніки включають: громадські будинки, приміщення освітніх та навчальних закладів (університети, інститути, ліцеї, пансіони, семінарії, гімназії, школи), відомі іменами видатних вчених та учнів; наукові установи та лікувальні заклади (науково-дослідні інститути, лікарні), де працювали видатні вчені; культурно-освітні установи (театри, народні будинки, бібліотеки, музеї, наукові товариства), що вели значну культурно-просвітницьку діяльність; житлові будинки та садиби, пов'язані з життям діячів науки і культури; могили видатних діячів науки та культури, що зробили значний внесок у розвиток суспільства [34, с. 198–200;]

У сучасній пам'яткоохороній справі при відборі об'єкта до пам'ятки та його включення до класифікації намагаються орієнтуватись на критерії накової та історичної цінності, тобто аналізують інформацію, спираючись на

наукові принципи. Якщо порівнювати, у минулому столітті на відбір таких об'єктів великий вплив мала ідеологія. До прикладу, в «Основному положенні», виробленому Комісією по перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток (1905 р.), крім традиційного вже поділу об'єктів на пам'ятки давнього зодчества, живопису, скульптури, прикладного мистецтва, в окрему групу виділені пам'ятки найновішого часу — «монументи на честь осіб та історичних подій». Тобто вперше, на думку деяких дослідників, з'явилась тенденція до класифікації та оцінки художніх пам'яток не за науковим принципом, а за політичною спрямованістю, ідеологічною ознакою, що згодом знайде свій подальший розвиток у радянському законодавстві і відповідно – пам'яткоохороній справі [34, с. 200]

В Україні класифікація та відбір пам'яток історії (нерухомих) здійснюється відповідно до законодавства про охорону культурної спадщини. Основні критерії та порядок відбору визначені в Законі України «Про охорону культурної спадщини» та підзаконних актах. Класифікація пам'яток здійснюється за такими основними категоріями: видом, значенням, типологією. За видом об'єктів: археологічні, історичні, містобудівні, архітектурні, мистецькі, ландшафтні. За значенням: національного та місцевого значення. За типологією: пам'ятки, пов'язані з важливими історичними подіями та/або з видатними особами; ті, що є зразками архітектури та містобудування; такі, що мають археологічну цінність та природного ландшафту.

Процес відбору та надання статусу пам'ятки здійснюється через експертні оцінки, висновки спеціалізованих установ та комісій, що діють при органах охорони культурної спадщини. Пам'ятки заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [63, с. 176–178]. Зокрема, порядок включення об'єктів до Державного реєстру визначено відповідними нормативними актами, такими як Постанова Кабінету Міністрів України № 1760 від 27 грудня 2001 р. «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток та занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток

України» [58], в основі якої – «Положення про засади та критерії визначення виняткової цінності пам'яток історії, монументального мистецтва та археології, діяльності тимчасових експертних рад Міністерства культури України щодо включення нерухомих об'єктів до Державного реєстру національного культурного надбання». Ця система забезпечує збереження культурної спадщини та включення до реєстру об'єктів, які мають важливе історичне, культурне, архітектурне або мистецьке значення [34, с. 200–201].

У постанові йдеться про критерії до конкретних об'єктів, які мають вагомe значення для розвитку національної та світової культури: автентичність, значення для розвитку культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни, безпосередній зв'язок з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей, репрезентація шедеврів творчого генія, що стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців, були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю [58].

Існує декілька підходів до класифікації, які базуються на різних критеріях. До прикладу, об'єкти можуть поділяти за хронологією відображених в них подій. Чимало дослідників рекомендують класифікувати пам'ятки історії за хронологічним принципом, відповідно до загальноприйнятого поділу європейської історії за культурними епохами. Цей поділ охоплює історію первісних суспільств, античність (до кінця V ст.), середньовіччя (VI–XV ст.), ранній новий час (XVI–XVIII ст.), новий і новітній час (XIX–XX ст.). У той же час, важливо співвідносити цей поділ з історичними періодами України: стародавній період, середньовічний період (від IX до кінця XV ст.), ранній новий час (від останньої третини XVI до кінця XVIII ст.), новий час (XIX ст. – 1914–1918 рр.), новітній період (XX ст. і до сьогодні).

Різні дослідники вивчали питання класифікації нерухомих пам'яток історії в Україні з різних підходів. Дослідження проводились за географічним (територіальним) принципом, розділяючи пам'ятки на об'єкти національного та місцевого значення, що дозволяло акцентувати увагу на регіональних

особливостях та значущих місцях кожного регіону. Інший підхід включав систематизацію за алфавітом прізвищ історичних діячів, пов'язаних з цими об'єктами, що полегшувало пошук і вивчення матеріалів про визначних осіб та їх роль у розвитку культурної спадщини. Важливим аспектом була також класифікація за функціональним призначенням: житлові (будинки, квартири), культові (церкви, мечеті, синагоги), громадські (школи, лікарні, театри) об'єкти, яка дозволяла зрозуміти соціальну структуру, життя та побут населення різних історичних періодів.

Дослідники також звертали увагу на охоронний статус пам'яток, розрізняючи об'єкти, що охороняються законом (внесені до реєстру культурної спадщини), та невраховані пам'ятки, які не мають офіційного статусу, але варті уваги.

Додатково пам'ятки класифікувались за формою власності (державні, приватні, комунальні) і за науково-культурною цінністю (видатні – унікальні пам'ятки міжнародного або національного значення; типові – характерні приклади певного періоду або стилю; рядові – місцевого значення). Важливою була й оцінка стану збереженості об'єктів: автентичні, які зберегли первісний вигляд і матеріали; реставровані, відновлені з частковими втратами оригінальних елементів; руїни, повністю або частково зруйновані. Усі ці підходи в комплексі допомагали створювати більш повну і детальну картину культурної спадщини України, забезпечуючи її збереження і популяризацію [34, с. 201–205; ; 49, с. 207–209].

Таким чином, наукові дискусії щодо сутності поняття пам'яток історії, критеріїв їх визначення, а також основних принципів відбору та класифікації, є важливою складовою вивчення і збереження культурної спадщини. Аналіз наукової літератури та існуючих нормативних актів показує, що поняття «пам'ятки історії» є багатограним і охоплює об'єкти, які мають значення для розуміння минулого, ідентичності народу та розвитку суспільства. Критерії визначення пам'яток історії включають історичну, культурну, архітектурну, наукову та естетичну цінність об'єктів. Наукові дискусії часто

зосереджуються на уточненні цих критеріїв, а також на пошуку балансу між збереженням автентичності об'єкта і його адаптацією до сучасних потреб.

Основні принципи відбору та класифікації пам'яток історії включають: історичну значущість – об'єкти повинні мати важливе значення для розуміння історичних подій, процесів або персоналій; автентичність - збереження оригінальних характеристик об'єкта, що відображають його історичну сутність; цілісність - забезпечення збереження не лише окремих елементів, але і всієї структури об'єкта в цілому; наукову обґрунтованість - рішення щодо відбору об'єктів повинні базуватися на ретельних наукових дослідженнях і аналізі; суспільну значущість - врахування цінності об'єктів для сучасного суспільства та майбутніх поколінь.

Класифікація пам'яток історії може включати їх поділ за типами (архітектурні, археологічні, меморіальні тощо), за періодами (доісторичні, середньовічні, сучасні) та за територіальними ознаками (місцеві, національні, міжнародні).

Отже, дослідження та дискусії в галузі визначення та класифікації пам'яток історії є критично важливими для формування ефективної політики охорони та збереження культурної спадщини. Це сприяє не лише збереженню історичних об'єктів, але і підтримці культурної ідентичності та освітнього потенціалу для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Технології збереження історичних об'єктів культурної спадщини

Пам'ятки історії, які дійшли до наших часів, потребують здійснення комплексних заходів щодо їх збереження [73]. В різні часи пам'ятки потерпали від змін політичних режимів, від нерозуміння національного надбання, від вандалізму. До прикладу: під час правління радянської влади було знищено, частково зруйновано чи використано не за призначенням безліч сакральних пам'яток. Що там тільки не розташовували: медпункти, спортзали, зерносховища, крамниці і т. п. [43; 44].

Пам'ятки історії, що знаходяться на території України зараз, станом на квітень 2024 р., також перебувають під постійною загрозою у зв'язку з російсько-українською війною. Реалії підсувають небезпеку бути знищеними чи пошкодженими. Навіть якщо ворог і не цілиться конкретно по пам'ятці, в неї можуть попасти осколки від ракети, дрону чи іншого об'єкту військових дій та нанести шкоду. В силу обставин постає нагальне питання технологій збереження історичних об'єктів культурної спадщини. Міжнародні організації у сфері охорони пам'яток [39; 40; 41] активно допомагають Україні в даному надскладному питанні. Зокрема, у вересні 2023 р. представники Міністерства культури та інформаційної політики України взяли участь у засіданні Комітету ЮНЕСКО, де обговорювались важливі питання про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Було вирішено затвердити список об'єктів, які перебуватимуть під посиленою охороною [76].

Дана проблема була доволі відчутною і до останніх подій після 24 лютого 2022 року. В медіа часто можна було побачити новини про знесення тієї чи іншої пам'ятки культурної спадщини. Найбільше страждали пам'ятки історії та архітектури. Вони вразливі через низку факторів. Перше – це

розташування в центрі міст, на широких вулицях, на дорогах (за сучасними мірками) землі, якою завжди хтось хоче заволодіти. Друге – це проблеми із доглядом за пам'ятками. Адже, щоб вони не втрачали свого автентичного, унікального історичного вигляду, їх треба вчасно ремонтувати, реставрувати, коли доцільно, а то й консервувати. Ремонт здебільшого здійснюють наймані працівники, які не мають навичок роботи зі спорудами, форми яких потрібно зберегти. Від такої діяльності і виходить, що пам'ятки втрачають історичний вигляд. Їх ремонтують із застосуванням сучасних матеріалів (вагонка, ДСП, фальшбрус, нові види фарб та ін.), які псують не просто вигляд, а й пам'ятку в цілому та ставлять під загрозу її подальше існування.

Тому наявна історична спадщина потребує фіксації в її оригінальному вигляді задля того, щоб убезпечити від можливих змін, пошкоджень чи руйнувань. Для цього використовуються різні технології, які по-різному впроваджуються в пам'яткоохоронній сфері. Загалом, пам'ятки історії слабо захищені. Вони, перебуваючи завжди у первісному вигляді, сприймаються по-іншому.

Третім фактором є доступність для всіх охочих. В цьому є певні плюси: об'єкт завжди може перебувати в полі зору, навколо нього може вільно здійснювати туристична діяльність, його можна візуально досліджувати без спеціальних дозволів. Негативним фактором є перебування пам'ятки історії на відкритому просторі, що вразливий до погодніх умов. Відповідно, постає питання про додатковий догляд за спорудою, який вже не завжди можливо надавати з огляду на фінансову та технічну складові. Кошти на догляд має видавати місцева влада – міська рада або територіальна громада залежно від розташування об'єкту.

Проводити роботи навколо пам'ятки можуть лише спеціалізовані працівники, яких теж не завжди можна віднайти та найняти. Постає багато проблем, які мають стати полем подальшого дослідження для можливої зміни існуючого порядку догляду та збереження пам'яток історії. Окрім того, розташування об'єкту на відкритому просторі створює неконтрольовану

загрозу з боку вандалів (умисних та не умисних), які можуть певними діями завдати шкоди споруді аж до її знищення. Ще однією проблемою збереження пам'яток є відсутність єдиної системи державного управління охороною культурної спадщини; невиправдані обмеження повноважень органів охорони культурної спадщини та слабкість чинного законодавства у даній сфері [25], що частково висвітлено у статті І. Мищака [38].

Одним з ефективних методів збереження історико-культурної спадщини є використання пам'яток у туристичних маршрутах, турах та програмах. Але в умовах воєнного стану це доволі складне завдання. В даному аспекті найпоширенішими та найзручнішими способами збереження пам'яток буде робота над їх реставрацією, реконструкцією, консервацією, ревіталізацією, музеєфікацією, а також належним утриманням та використанням.

Варто детально розглянути кожен із технологій збереження пам'яток історії.

Забезпечення високого ступеня збереження об'єктів культурної спадщини – це надзвичайно складне завдання, яке потребує значних витрат [2]. Це визначення стосується здебільшого пам'яток архітектури, але підходить також до пам'яток історії. Це пояснюється загальною схожістю пам'яток. Наприклад, якщо будівля не має значення з архітектурної точки зору, але в ній (у середині або поруч з нею) відбувалися певні історичні події, то вона може бути визнана історичною пам'яткою. Також, монументи, пам'ятники, могили, як і пам'ятки архітектури, перебувають під відкритим небом та є нерухомою спадщиною.

Стан сучасного меморіального простору України визначається різноманітними факторами. Одними з головних рис цього процесу є прибирання пам'яток тоталітаризму, демонтаж радянських пам'ятників, широкомасштабне встановлення національно-державницьких монументів та унікальні особливості регіональної трансформації меморіального простору [56]. Починаючи з 1990-х років, в Україні спостерігаються «меморіальні

війни» щодо пам'ятників політичним та державним діячам періоду тоталітаризму, учасникам Української революції 1917–1921 років, лідерам національно-визвольного руху, вшанування пам'ятних подій та перейменування вулиць і населених пунктів [19].

Ухвалення Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» значно активізували процес декомунізації і суттєво прискорили очищення українського публічного простору від символів тоталітаризму та закріпили його у правовій сфері [56]. В основу процесу декомунізації пам'яткоохоронної галузі покладені засади української державності та національного відродження, об'єктивної оцінки з цих позицій історичних подій та осіб, об'єктів історичної, архітектурної спадщини і монументального мистецтва. Актуальності набули заходи з виявлення, збереження та впорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольних змагань українського народу, зокрема, її військовими сторінками. Здійснюється увічненням пам'яті жертв голодоморів 1920-х – 1940-х рр., кривавих сталінських репресій і тоталітарного радянського режиму [19].

Вагомою складовою декомунізації стало відновлення історичної топонімії. В Україні станом на липень 2020 р. – за даними голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича – понад 51 тис. об'єктів топоніміки було змінено. Щодо монументів, пам'ятних знаків, то близько 2,5 тис. демонтовані або прибрані з публічного простору. Переважна більшість з них – це монументи Леніну. Отже, декомунізація, діалог з суспільством, донесення до громадян правди про злочини тоталітарного режиму призводять до корінних змін у свідомості і ціннісних орієнтирах громадян. Такі процеси безпосередньо стосуються пам'яток історії і справи їх збереження та увічнення.

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», «дослідження – це науково-пошукова, науково-практична діяльність,

спрямована на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку» [59]. Дослідження має бути комплексним, охоплювати різні аспекти пам'ятки. Від її зовнішнього вигляду (виміри, фотографування, дослідження навколишнього простору), до занурення в історію створення пам'ятки, її побутування, автора, колишнього вигляду і т. д.

Реставрація від лат. *restavratio* – відновлення. Це процес, за яким відновлюються втрачені частини, характеристики пам'ятки. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», «реставрація – це сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найхарактерніших ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини, пам'яток із забезпеченням збереження їхньої автентичності» [59]. Відновлення ґрунтується на дослідженнях історії та архітектури, а також на точності документальних даних про об'єкт культурної спадщини.

Початком реставрації пам'ятки історії буде вважатись робота із Науково-проектною документацією по пам'ятках історії і культури. Це основний документ, який завіряється відповідними пам'яткоохоронними службами та на його основі проводяться всі ремонтно-реставраційні роботи. В ньому прописано склад, порядок розробки, оформлення, узгодження та затвердження всіх документів комплексу науково-пошукової та проектно-кошторисної роботи на проведення реставраційних робіт на пам'ятці. У процесі цієї роботи можуть застосовуватись різні способи впливу на пам'ятку. Існує фрагментарна реставрація, яка включає в себе роботу лише із частиною об'єкту. До прикладу, це може бути заміна написів прізвищ загиблих воїнів на меморіалі Другої світової війни, при цьому, без впливу на іншу частину меморіалу. Цілісна реставрація охоплює всю пам'ятку із її повною зміною, відновленням чи відбудовою. Це може бути пофарбування

всієї споруди, зведення нового пам'ятника на місці зруйнованого колись (тобто відбудова).

Доцільно зауважити, що в багатьох випадках пам'яткою історії є могила воїна (воїнів) або певного діяча. І пам'ятні знаки сучасного зразка, що встановлені над нею, можуть не мати історичної цінності, але відноситись до пам'ятки історії. Тому їх заміна або ремонт будуть проводитись теж згідно із науково-проектною документацією.

Реконструкція (від поєднання латинських слів «назад» і «добудова») пам'ятки історії процес повніший ніж реставрація. Вона зазвичай застосовується щодо об'єктів містобудування та архітектури, які є завідомо більшими, масштабнішими за пам'ятки історії. Але різноманітність пам'яток не дозволяє певний вид робіт відносити лише до одних, обходячи інші.

Такий вид діяльності як реконструкція передбачає зміну зовнішніх і внутрішніх характеристик пам'ятки. Історичну споруду в ході роботи піддають оновленню. До прикладу, пам'ятка історії національного значення Пам'ятник Артему в місті Святогірськ, Донецької обл. [69], піддався реконструкції, в ході якої постамент та фігура була пофарбована. Цей процес проходив на межі реставрації та реконструкції. Саме з такого роду робіт постає плутанина між цими поняттями. На думку автора, їх щодо пам'яток історії можна вважати майже тотожними. Оскільки здебільшого елементи цих пам'яток не є настільки деталізовані, як на мистецьких об'єктах, одночасно з тим не потребують настільки ґрунтовних перебудов як пам'ятки архітектури.

Тут постає питання контролю за цим процесом, щоб об'єкт не втрачав своїх історичних характеристик. Місцеві громади в регіонах або міські адміністрації великих міст можуть розпочати зміни в зовнішньому вигляді пам'ятки. Це може стосуватись косметичних ремонтів або повної перебудови. Якщо пам'яткоохоронні органи не будуть детально слідкувати за станом підзвітних їм об'єктів, то може відбутись ситуація, коли пам'ятка втрачає свої первісні ознаки після реконструкції або реставрації.

Пам'ятки історії, які не мають зовнішніх видимих маркерів (братські могили, колишні кладовища), можна піддавати окремому особливому виду роботи – відновленню. Воно відбувається в рамках нанесення пам'ятки на умовну мапу ландшафту шляхом її виділення із навколишнього середовища. Об'єкт можуть обгородити парканом, поставити пам'ятний знак, інформаційну табличку або виділити іншим чином.

Реконструкція – важлива складова існування пам'ятки, яка забезпечує презентабельний вигляд об'єкту як для дослідницьких цілей, так і для туристичної діяльності. Також це впливає на загальне сприйняття громадянами своєї історії як такого явища, що не забувається, а існує та продовжується в сьогоденні, сприяє кращому візуальному сприйняттю населеного пункту як місця, де опікуються культурною спадщиною. Наявність правильно реконструйованих пам'яток дозволяє інтегрувати їх у суспільний простір, зробити невід'ємною частиною міста або села, привернути увагу громадськості до певних сторінок історії краю та загалом покращити імідж населеного пункту.

Консервація пам'яток історії, що походить від латинського «conservatio», означає збереження споруди у стані, в якому вона знаходилась на момент початку процесу. Цей процес включає проведення ремонтно-реставраційних робіт з метою запобігання погіршенню стану об'єкта. Зазвичай консервацію використовують для пам'яток, відбудова яких може нести ризик псування. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», «консервація – це сукупність науково обґрунтованих заходів, які дозволяють захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд» [59].

Консервація буває двох видів – тимчасова та постійна. Із назв зрозуміло, що перший вид консервації проводиться лише на певний час. Його зазвичай застосовують, коли пам'ятка історії нововиявлена та потребує термінового втручання у збереження. Тоді об'єкт фіксується в наявному

стані, він зручний для досліджень, так як можна прослідкувати еволюцію процесів, які на нього вплинули. Коли будуть проведені відповідні дослідження, процес відбудови можна буде продовжувати без завдання шкоди пам'ятці.

Коли при відбудові споруда втратить ознаки, які дають їй статус пам'ятки, то доцільніше буде провести постійну консервацію. До прикладу, церква Іоанна Богослова на території Луцькому замку. Після розкопок відкопаний фундамент не використовували як підвалини оновленого храму. Його накрили дахом та законсервували для подальших досліджень та показу туристам оригінальної руської кладки і планування давнього храму. Постійна консервація захищає пам'ятку від руйнації, зберігає її в презентабельному вигляді, фіксує характерні ознаки, які проіснували до моменту дослідження. Врешті, робить споруду безпечною та доступною відвідувачу.

Розрізняють також консервацію руїн та консервацію ландшафту. Щодо пам'яток історії, їм підходять ці два види роботи. Це зумовлено розташуванням споруд у спільному просторі з іншими об'єктами. Пам'ятки часто перебувають у стані руїни. Тому консервація дозволяє зберегти найважливіше та не допустити подальшого псування споруди.

Однією з технологій збереження пам'яток історії сучасному суспільстві є їх ревіталізація. Ревіталізація від латинського слова «повернення життя», тобто пам'ятці надають нового призначення. Сам термін не вживається на рівні із «реконструкцією», «консервацією» та іншими в наукових працях щодо роботи зі спадщиною. Але така практика в країнах західного світу поширена.

Ревіталізація історичних пам'яток передбачає відновлення, оживлення та відтворення історичного середовища. Цей термін використовується в науковій і практичній діяльності в галузі охорони культурної спадщини переважно у контексті архітектурних та археологічних досліджень. Проте, цей комплекс процесів також можна віднести і до пам'яток історії. На відміну від попередніх видів робіт, ревіталізація являє собою новий метод

взаємодії із пам'ятками. З урахуванням того, скільки поруйнованих пам'яток історії є в Україні, постає питання їхнього подальшого існування як частини культурного простору в громадах і містах. Постає необхідність встановлення таких умов, за яких відбуватиметься поживлення та оновлення історичного простору. Відновлення пам'яток дозволить не забувати про них на місцях та підтримувати у належному стані, а, отже, і зберегти їх для наступних поколінь.

До прикладу, в Україні вже існують яскраві приклади ревіталізації руїн палаців та старовинних замків. Вони, як споруди більшого масштабу, можуть ефективно впливати на громаду та залучати людей до суспільної діяльності. Пам'ятки історії в цьому плані виходять більш як меморіальні об'єкти для налаштування свідомості громадян на певні історичні аспекти життя їхніх предків.

Наступною технологією збереження пам'яток історії є музеєфікація, що згідно закону України «Про охорону культурної спадщини», розшифровується, як – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування [59], тобто перетворення історичного об'єкту культурної спадщини на музейну експозицію. Дана проблема набула особливої актуальності в епоху незалежності України. [30, с. 13]. До прикладу: говорячи про пам'ятки архітектури, ця процедура може здійснюватися за двома напрямками: перетворення їх у музеї або організація екскурсійних відвідувань без створення музейної структури на території об'єкту [2]. Згідно дослідження О. Жукової, другий шлях вважається ефективнішим, адже завдяки забезпеченню екскурсійного відвідування нерухомі пам'ятки, а саме замкові комплекси перетворюються на туристичний продукт і потребують значно менше зусиль та фінансових витрат, ніж пристосування пам'ятки під музей [22].

Проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток історії також розглядали у своїй праці Л. Федорова та Е. Піскова [70]. У 2011 р. був проведений

Всеукраїнський конкурс на кращі пам'ятки історико-культурної спадщини. Такими були визначені Кам'янець-Подільська фортеця, Хотинський замок, Качанівська садиба, Луцький замок, Генуезька фортеця та ін. Тобто, такі культурні об'єкти, на основі яких створили музейні заклади чи історико-культурні заповідники [26].

У Волинській області яскравим прикладом музеєфікації є музейний простір «Окольний замок» у м. Луцьк. Це новий туристичний об'єкт, який створено на базі відреставрованих пам'яток архітектури національного значення. У нововідкритих підземеллях археологи і мистецтвознавці провели дослідження та вдало поєднали отриману старовинну локацію з новітніми технологіями. Це ще більше приваблює туристів і місце стало популярною туристичною локацією [74].

Таким прикладом може стати і Олика – селище в Луцькому районі на Волині. У 2019 р. Волинська обласна рада затвердила Програму відродження історико-архітектурної спадщини смт. Олика, розраховану на 2019 – 2024 рр. Метою Програми є здійснення комплексу заходів для відродження історико-культурної спадщини, створення ефективних і сприятливих умов для збереження і розвитку пам'яток архітектури селища Олика. Це включає залучення місцевих органів влади, територіальних громад і приватних ініціатив до розвитку і використання об'єктів історико-культурної спадщини, посилення туристичної привабливості селища через його історико-культурну спадщину, розвиток туристичної інфраструктури, формування позитивного іміджу регіону, забезпечення економічного та культурного розвитку цього населеного пункту та створення історико-культурного заповідника «Олика – перлина Волині» [61].

У результаті реалізації заходів програми планувалося досягти таких результатів: здійснити відновлення та реставрацію одинадцяти пам'яток архітектури, розробити п'ять нових туристичних маршрутів, встановити інформаційні таблиці та знаки, облаштувати зони для кемпінгу, створити інформаційно-туристичний центр, веб-сайт, мережу музеїв у

відреставрованих пам'ятках архітектури, бренд Олики, а також облаштувати інфраструктуру навколо. До повномасштабного вторгнення на території селища проводився фестиваль «Олицька переберія», реставрація Костелу святих Петра і Павла та розчищення оборонних валів відомого Замку князів Радзивілів. [61; 62, с. 95–100].

Архіважливою сферою діяльності щодо збереження пам'яток історії виступає їх фіксація у реальному стані. Те, якими вони є на даний момент, свідчить про їх історію існування. Це може дати відповідь на запитання: яку роль споруда відігравала в останні роки, як до неї ставились та як на неї впливали місцеві жителі, яким чином вона проіснувала до сьогодні, та ін. Вище вже йшлося про консервацію як процес збереження пам'ятки в реальному стані. Цей вид роботи потребує залучення спеціалістів. Фіксація ж потребує працівника пам'яткоохоронної служби, який вноситиме дані про стан об'єкту до відповідного документу – паспорту пам'ятки. Одночасно проводяться обміри, фотофіксація пам'ятки, інші передбачені конкретні види робіт. З цього випливає, що разом із фіксацією проходить паспортизація. Кожна пам'ятка, включно із історичною, має мати свій паспорт. Туди вноситься вся відома інформація про неї. Але вона не може бути завжди сталою. Ситуація навколо постійно змінюється. Тому споруда, яка розташована у просторі між іншими об'єктами, завжди підпадатиме під їхній вплив. Актуалізація даних в паспорті пам'ятки стане запорукою її безпеки у випадку надзвичайних ситуації, що пов'язані із наявними обставинами в Україні.

Останнім часом також активно проводиться оцифрування музейних колекцій окремо, та пам'яток історії і цілих комплексів загалом. Оцифрування пам'яток історії – це процес переведення фізичних об'єктів культурної спадщини у цифровий формат, який може бути збережений, відтворений та розповсюджений за допомогою комп'ютерних технологій [17]. В Європі та в усьому світі ця сфера активно просувається вперед. Україна в основному використовує приватні ініціативи або грантові проекти

для оцифрування своєї культурної спадщини. Яскравим прикладом втілення процесу залучення технологій в охорону культурної спадщини є оцифрування Собору Софія Київська, Майдану Незалежності, Києво-Печерської лаври у Києві, а також проєкт від «Україна Інкогніта» - «Культурний вимір села Мошни» [35].

Таким чином, оскільки пам'ятки історії є одним з найчисельніших в Україні типів нерухомих пам'яток (близько 53 тис.) і водночас зосереджують в собі широкі можливості фіксації і передання соціально-важливої інформації, то пріоритетом охорони таких об'єктів культурної спадщини є їх реставрація, консервація, музеєфікація та ревіталізація. Кожна із технологій має використовуватись виключно тоді, коли вона не буде шкодити пам'ятці, коли результат роботи не буде псувати історичного вигляду. Технології відновлення об'єктів історії мають впроваджуватись на державному рівні, бути виконані відповідно всіх правил і стандартів, та проводитись спеціалістами. Розв'язана російським агресором повномасштабна війна проти України дещо призупинила ці процеси. Чимало об'єктів історичної спадщини зазнали нищення і руйнувань. Водночас українське суспільство працює на перспективу, розробляючи стратегічні плани відновлення і використання нерухомих об'єктів культурної спадщини.

2.2. Актуалізація пам'яток історії, їх роль у розвитку культурного туризму

Україна багата на пам'ятки, які є свідками багатовікової історії. Вони містять величезну за обсягом і вагому за змістом інформацію, яка стосується історичних подій та явищ, пов'язаних із суспільно-політичним, економічним, культурним і духовним життям країни, уособлюють особливості державного устрою і громадсько-політичного життя у різні історичні періоди, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки,

науки, культури, релігійного життя, ін. Пам'ятки історії стають ключовими об'єктами для привернення уваги туристів, які прагнуть поглибити своє розуміння світової історії та долучитися до ознайомлення з культурною спадщиною України. Тому ефективна актуалізація історичних об'єктів культурної спадщини, дієве використання їх у сфері культурного туризму залишаються одним із пріоритетів державної політики України у галузі культури.

Культурний туризм є одним з найважливіших сегментів туристичної галузі. Він володіє значним потенціалом для розвитку України. Під культурним туризмом розуміється різновид туризму, пов'язаний з відвіданням історичних, культурних або географічних пам'яток, ознайомленням з культурою того чи іншого етносу, здійсненням культурного обміну, за допомогою якого як туристи, так і місцеві жителі сприймають та пізнають об'єкти культури, а також взаємодіють між собою [75].

Актуалізація пам'яток історії та використання їх у культурному туризмі може принести значні економічні дивіденди. Культурні ресурси приваблюють туристів, що призводить до зростання попиту на послуги готелів, ресторанів, сувенірних крамниць, транспорту, сприяє розвитку туристичної інфраструктури та створює нові можливості для малого й середнього бізнесу. Роль пам'яток історії у сфері культурного туризму посилює їх освітня функція. Вони стають живими уроками історії, даючи змогу відвідувачам «доторкнутися» до минулого, «стати учасниками» важливих історичних подій, розібратися у сутності дискусійних питань української минувшини, дати їм відповідну оцінку. Цей освітній аспект сприяє розширенню творчої уяви, культурного розуміння та толерантності туриста.

Пам'ятки історії в Україні є ключовим ресурсом, який сприяє розвитку культурного туризму. Вони створюють мости між минулим і сучасністю, розкриваючи багатства та унікальність української культури для світу. Для актуалізації пам'яток історії в Україні використовується чимало шляхів,

серед яких: розробка та розповсюдження рекламних матеріалів, які привертають увагу туристів до пам'яток історії; організація оглядових і тематичних екскурсій, історичних фестивалів, лицарських боїв, інших новітніх інтерактивних заходів, під час яких туристи детальніше знайомляться з історією та культурою України.

Поховання воїнів ОУН-УПА, пам'ятні знаки, хрести, пам'ятники, будівлі з якими пов'язані визначні події минулого – усе це історична спадщина, яка може використовуватись для підсилення патріотичного виховання як молоді. Пам'ятки тоді будуть корисні для суспільства. Біля них проводитимуться зустрічі, приурочені до пам'ятних дат, різноманітні заходи. Екомаршрути також можуть мати в собі такі об'єкти. Тобто, історична спадщина може акумулювати навколо себе суспільство та формувати патріотичне ставлення до історії, боротьби поколінь за власну державність. .

Якщо дослідити офіційний Перелік пам'яток історії України, то можна прослідкувати тенденцію на однозначну перевагу певних видів пам'яток історії. Найбільше пам'ятників загиблим воїнам радянської армії часів Другої світової війни, поховань воїнів ОУН-УПА, радянських пам'ятників різноманітним діячам та могил цих осіб і їх сімей [55]. З цього можна зробити попередній висновок про те, що більшість пам'яток такого роду мають мало шансів бути використаними в культурному туризмі. Сучасні туристи ладні сприймати ті об'єкти, які справлятимуть справді незабутні враження на них. З урахуванням сучасних тенденцій інформаційного суспільства, особливо популярним стало розповсюдження світлин туристичних місць у соціальних мережах. Також популярними стали фестивалі історичного змісту, історичні реконструкції, майстер-класи, де можна отримати позитивні емоції та завжди бути в динаміці.

Проте, об'єкти історії мають свою особливу роль в культурному туризмі. Вона полягає в характеристиці об'єкту. Він зазвичай являє собою місце, яке не можна перемістити, пам'ятник, який не можна перенести та ін.

Тому їхнє використання має бути своєрідним і відповідати характеристиці та можливостям з урахуванням безпеки для об'єкту.

Актуалізація пам'яток історії, тобто тих об'єктів, які внесені до Переліку пам'яток історії, відбувається багатьма шляхами. В світовій практиці даний процес проводиться різносторонньо. Починається все із пунктів, що були розглянуті вище (реконструкція, консервація, музеефікація та ін.). Наступним кроком є пошук способів застосування пам'ятки в житті громади. Цим зазвичай займається місцева влада, громадські організації, інвестори. Але цей процес не є таким однозначним, як може видатися.

В даному питанні тісно переплітаються дві сфери діяльності – охорона пам'яток та сфера туризму. Звернемо увагу на те, що ці два напрями одночасно щільно поєднані між собою та мають кардинальні відмінності. Об'єднавчими рисами є те, що охорона та популяризація однаково мають на меті актуалізувати пам'ятку, привернути до неї увагу. Протилежним до цього є принципова різниця в підходах. Збереження культурної спадщини не завжди означає її використання в туризмі, зокрема в культурному. Адже туристи - це не завжди люди, які вміють правильно позиціонувати та використовувати пам'ятку. Якщо щось виглядає привабливо, воно буде популярним, але привабливий вигляд не завжди відображає правильне трактування з точки зору історії та мистецтвознавства. Отож, розбіжності в актуалізації пам'яток історії присутні та потребують визначення.

Розвиваючи тему про соціальні мережі та сайти, не можна не згадати про інтернет-джерела історичного та краєзнавчого спрямування. Останній десяток років в Україні поширюється тенденція активного ведення різними мандрівниками та дослідниками таких сайтів-блогів та сайтів-енциклопедій. Вони часто розкривають ті пам'ятки, які ще не введені в науковий обіг, а відтак, приваблюють увагу суспільства. Серед найвідоміших сайтів можна назвати «Україна Інкогніта», створений у 2005 р. Р. Маленковим та О. Годиною. Ресурс містить десятки тисяч статей про різні населені пункти України та їх культурну спадщину, тури та маршрути, приклади співпраці

міжнародних пам'яткоохоронних організацій з Україною в сфері туризму та охорони пам'яток [29; 35; 48; 72]. Згадуються і пам'ятки історії. Це, в першу чергу, давні православні та римо-католицькі некрополі. Їм на сайті відведено великий блок інформації із краєзнавчих експедицій авторів сайту та членів їхньої громадської організації «Україна Інкогніта».

Давні некрополі майже не досліджувались десятиліттями. Місцеві жителі за ними не доглядали, а науковці не звертали увагу на історичну цінність даних об'єктів. Відтак, цвинтарі заростали та псувались, стаючи чимось далеким та неактуальним. Тому робота ГО «Україна Інкогніта» актуалізує великий пласт української історії. Привертання уваги активної громадськості до кладовищ та інших пам'яток історії через сайт, статті, проєкти дає поштовх для подальших досліджень некрополів та загалом всіх пам'яток історії.

Варто згадати туристичні сайти, які презентують туристичні напрями та маршрути. Їх роль в актуалізації об'єктів історії полягає у висвітленні та оприлюдненні даних об'єктів в суспільстві. Туристичні маршрути на сайтах дають пам'ятці нову роль – об'єкта показу. Більше потенційних відвідувачів можуть дізнатись про об'єкт та в перспективі відвідати його. Сайти – це найдоступніше джерело інформації про будь-яку пам'ятку чи об'єкт серед туристів. Ввівши в пошуковій мережі простий запит, зацікавлені користувачі можуть дізнатись про вигляд об'єкту, розташування, маршрут до нього та його історію. Адже однією з проблем культурного туризму є те, що пам'ятки історії порівняно із іншими видами пам'яток поступаються їм в залученні до туристичних маршрутів.

В Україні набувають популярності туристичні сайти із маршрутами. Вони спрощують «роботу» потенційним туристам та екскурсантам, дають їм вже готовий напрямок із вказівниками руху. Можна навести приклад сайту «Волинь туристична» [5]. Тут розміщено інформацію про найвизначніші міста і місця Волині. Не обмежуючись Волинською та Рівненською областю,

відвідувачам пропонуються міста: Луцьк, Острог, Пересопниця, Кременець, Почаїв, Зимно, Дубно, Берестечко, Рівне та інші об'єкти.

Серед об'єктів, що включені та запропоновані на сайті, до пам'яток історії належать місця Поля Берестецької битви: острів Гайок, Козакова яма, урочище Монастирщина, урочище Козацька переправа, урочище в с. Острів. На сайті пропонуються також відвідини пам'ятного знаку в урочищі Гутвин, що розташований на місці постюю Головного командування Української Повстанської Армії. ДОТи (рос. «долговременная огневая точка») складають цілий пласт історичних об'єктів мілітаристського спрямування польського та радянського часу в історії Волині [28, с. 317]. На території сучасних України та Білорусі вони споруджувались із ціллю оборони та охорони східних кордонів Другої Речі Посполитої. Доволі багато їх збереглось до сьогодні. Зазвичай вони в поганому стані, засмічені та зарослі дикорослими рослинами. Проте їх особливості з точки зору військової справи можуть привабити туристів до відвідин. На сайті представлені такі об'єкти в селах Волинського Полісся [5].

До більш ранніх об'єктів історії, представлених на сайті, можна віднести Козацький редут між селами Семидуби і Плоска Дубенського району Рівненської області. Зараз він має вигляд меморіалу. Присвячений битві козацького війська, яке відступало від Берестечка із польсько-шляхетськими військами [5].

Туристичний сайт «Волинь унікальна» пропонує відвідувачам самим побудувати свій маршрут на основі запропонованих об'єктів, але лише на території Волинської області [6]. Варто зауважити, що конкретних пам'яток історії до нього не внесено. Але є Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир». В комплекс його об'єктів входять також пам'ятки історії: пам'ятні знаки на місці П'ятницької та Київської в'їзних брам, пам'ятники в межах міста [27]. На сайті розміщена інформація про пам'ятки містечок Олика, Берестечко, Любомль, Любешів, Старий

Чорторийськ. При огляді найвизначніших об'єктів екскурсанти зможуть принагідно відвідати і пам'ятки історії [6].

Отож, актуалізація через туристичні сайти дозволяє пам'яткам історії стати об'єктами показу, зацікавлень туристів, дає шанси бути внесеними до туристичних маршрутів і бути поширеним серед цільової аудиторії відвідувачів.

Як бачимо, важливою частиною сучасного світу та туристичної індустрії зокрема є соціальні мережі. Актуалізація культурної спадщини в соцмережах сприяє оперативнішому поширенню інформації серед зацікавлених осіб. Згідно опитування Центру Разумкова, більшість українців дізнаються новини із українських Telegram-каналів, таких – 53%; від друзів, знайомих, родичів – 42%; в мережі YouTube – 40%. Вищезгадана організація «Україна Інкогніта» має свою Telegram сторінку. В соціальній мережі YouTube публікується велика кількість відеороликів, присвячених пам'яткам історії. В першу чергу, це стосується загальновідомих об'єктів культурної спадщини, що перебувають у критичному стані. Інформацію про них якнайшвидше треба поширювати, щоб через розголос привернути увагу влади і громадськості та запобігти руйнуванню.

Одним із шляхів актуалізації пам'яток можна вважати використання їх місцевими громадами в туристичних цілях, а також для кращого поширення інформації про історичний об'єкт, ознайомлення громадян зі своєю спадщиною. Адже найбільше зруйнованих пам'яток знаходяться не у тих населених пунктах, які постраждали від воєн чи інших зовнішніх чинників, а там, де байдужі місцеві жителі. Саме «сусіди» історичних споруд наносять найбільше шкоди своєю бездіяльністю або шкідливою діяльністю. Можна навести багато прикладів серед пам'яток архітектури (костели в м. Меджибіж Хмельницької області, с. Великий Межиріч Рівненської області, с. Вовків Львівської області, палаци в с. Ободівка Вінницької області, с. Козацьке Херсонської області). Ще гірша ситуація трапляється з об'єктами історії. Це пояснюється їх вразливістю до зовнішніх проявів негативної діяльності.

Вони мають, в середньому, невеликий розмір, невиразне розташування відносно інших об'єктів. Тому внесення, хоча б на місцевому рівні, пам'яток історії до туристичних маршрутів було б початком процесу їх своєрідного відновлення і використання.

Можна навести наступний приклад – Станишівську громаду Житомирської області. На її сайті підготовлено перелік місцевих пам'яток, які пропонуються туристам до відвідування. Серед них є й пам'ятки історії. Першим у списку є німецький військовий цвинтар «Гегевальд» села Зарічани. Тут покояться останки офіцерів вермахту, які загинули в роки Другої світової війни. Кладовище – яскравий приклад відновленої історичної спадщини, зокрема, огорожене парканом, покошений газон, посаджені декоративні дерева. Ця пам'ятка історії внесена до місцевого маршруту культурного туризму та доступна для показу в хорошому стані.

Ще одним об'єктом є польова ставка Генріха Гімmlера – рейхсфюрера СС під назвою «Гегевальд». Дана пам'ятка історії знаходиться біля лісу в селі Гуйва. Можемо прослідкувати контраст стану збереження двох об'єктів, які розташовані в одній громаді на відстані в кілька кілометрів. Ставка має вигляд закинутого бункера, який загубився між приватної забудови двоповерхових та господарських будівель. Виникають сумніви, чи може він вважатись туристичною локацією, яка не лише через свою історію, а й через стан збереження може входити до маршрутів культурного туризму.

Одним лише внесенням до туристичних маршрутів пам'ятки неможливо врятувати. Вони можуть «вільно» і далі руйнуватись. Тому варто проводити роботу із поширення традиції догляду за своєю спадщиною серед громадян. Це стосується і Станишівської громади, про яку йшла мова вище.

У Волицькій громаді тієї ж Житомирської області також сформований туристичний маршрут. Він не передбачає руху чітко визначеними дорогами, а вказує лише на найцікавіші місця сіл. Проте, в селі Стара Котельня громада визначила одну із локацій – пам'ятку історії, місце поховання євреїв, що загинули у Другій світовій війні на старому городищі літописного міста

«Котельниця». Із відкритих джерел сервісу Google Maps можна віднайти фотознімки місцини. Вона має вигляд типового пірамідо-подібного пам'ятника із червоною зіркою та двома стелами, на яких стерті епітафії (надписи на надгробній плиті). Навколо видно територію, що не доглядалась кілька років. Як бачимо, перед тим, як включати об'єкт до туристичних маршрутів, туристичних напрямків чи по-іншому поширювати в суспільство, потрібно приготувати його візуально та встановити (за потреби) чіткість в трактуванні його історії. Тоді актуалізація пам'ятки історії набуде предметного характеру і туристам з місцевими буде легше зрозуміти, чим саме об'єкт є цінним.

До питання про актуалізацію пам'яток історії доцільно додати про велику кількість пам'яток у вигляді пам'ятників радянським воїнам. Вони споруджувались чи не в кожному селі. В деяких їх було кілька в різних місцях. Метою побудови такого меморіалу було ідеологізація пам'яті про події Другої світової війни. Наразі постає питання: чи потрібні дані об'єкти в Переліку пам'яток історії? Можна припустити, що погруддя радянських визначних та місцевих діячів, їх могили можуть підпадати під вимоги декомунізації [19]. Зараз постає питання того, чи їхня спадщина вартує, щоб місця пам'яті, пов'язані із цими діячами, тримати в статусі пам'яток історії. На нашу думку, пам'ятники місцевим воїнам, які походили із конкретних сіл, поховані тут, або в іншому місці, мають бути в статусі пам'ятки історії. Вони зберігають пам'ять не про героїзовані радянською владою події, а про жертву, яку віддали прості селяни – власне життя. І такі захоронення можна перенести на місцеві кладовища.

Пам'ятки історії також можуть входити до паломницьких маршрутів. В Україні достатньо місць, які є, або могли стати центрами паломництва. Даний вид туризму особливий своїми туристами та екскурсантами. Це люди, яким здебільшого не так важливо зовнішній стан споруди чи наявність охоронного статусу. Їх увагу притягує сакральне значення об'єкту. Як приклад, можна назвати два маршрути, що презентовані генеральним

агентством з туризму у Хмельницькій області. Це «Пам'ятки історії єврейського народу в Хмельницькій області» та «Пам'ятки історії єврейського народу на території України». До першого входить оглядова екскурсія містом Хмельницьким, до єврейського цвинтаря в м. Меджибіж, зокрема, могила основоположника хасидизму Ісраель бен-Еліезера або Шаал-Шем-Това, могили у містах Шепетівка, Полонне, Славута, Ганнопіль. Також ці пам'ятки є складовою другого маршруту єврейською спадщиною по Україні, куди входить комплекс Бабиного Яру в Києві, могила Рабі Нахмана в Умані, відвідини пам'яток Брацлава Вінницької області. Пам'ятки цих маршрутів ілюструють історію релігійної течії хасидизму в Україні [31, с. 16]. Ці два напрями стануть основою для потенційних туристичних маршрутів паломницьких екскурсантів - хасидів. При тому, що серед хасидів популярне ще одне місто – Сквиря Київської області. Воно не входить до вищезгаданих напрямків, тому можна судити про невичерпність не лише цього проєкту в туризмі Хмельницької області, а й інших подібних ініціатив.

Чи не найважливіша роль в актуалізації пам'яток історії належить органам державної влади на місцях та державі загалом [42]. В Україні за роки незалежності, особливо до подій повномасштабного вторгнення 2022 року, діяло багато пам'яткоохоронних ініціатив. Серед них напряму стосується пам'яток історії програма дослідження, відновлення та догляду військових некрополів ХХ ст. (періоду Першої та Другої світових війн) [16; 45; 46; 47]. Фіксація, вивчення та збереження таких пам'яток за комуністичної системи були вибірковими [7, с. 264]. Це зумовило забуття й руйнацію багатьох з них, що спричинило випадання з історичного процесу низки пластів минувшини. Тому дослідження військових некрополів як свідків трагічних і водночас героїчних подій воєнної історії ХХ ст. залишається актуальним з історичного, суспільно-політичного, освітньо-виховного, пам'яткоохоронного погляду, зберігає гостру актуальність сьогодні [7, с. 264 - 273; 11, с. 87; 16; 20].

Важливу роль в активізації використання пам'яток історії у сфері культурного туризму відіграє міжнародний досвід та співпраця працівників пам'яткоохоронної сфери України з міжнародними організаціями, такими як: Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) [39], Міжнародний комітет з охорони Всесвітньої культурної і природної спадщини (Комітет Всесвітньої спадщини) [40], Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM) [41]. Така взаємодія сприяє обміну передовим досвідом, отриманню технічної та експертної підтримки, а також фінансовій допомозі для реалізації різноманітних проєктів з реставрації та консервації пам'яток. Україна має можливість інтегрувати найкращі міжнародні стандарти та методики у свою пам'яткоохоронну діяльність, що значно підвищує ефективність заходів з охорони та відновлення культурної спадщини [11].

За роки незалежності в Україні чимало зроблено в сфері актуалізації пам'яток історії та використання їх у культурному туризмі. Варто відмітити, що до Переліку пам'яток історії було внесено велику кількість нових об'єктів. В більшості це поховання воїнів ОУН-УПА та місця, пов'язані із національно-визвольними подіями, боротьбою за українську державність. Порівняно із радянським переліком, в якому переважали пам'ятники радянським діячам, героїзованим особам, нові пам'ятки відкривають іншу сторінку історії України, яку в радянський час приховували та знищували.

Вважаємо, що актуалізація пам'яток історії в Україні має значні перспективи і нереалізовані можливості. Вона повинна відбуватись на різних рівнях та різними установами і організаціями. Це можуть здійснювати музейні заклади шляхом використання культурної спадщини в своїй роботі. Ефективно популяризувати спадщину можуть громадські організації та туристичні агенції. Зокрема, останні нині публікують інформацію про пам'ятки історії, розміщують і популяризують цікаві туристичні маршрути, куди входять об'єкти історичної культурної спадщини. Місцеві громади можуть актуалізувати свої пам'ятки різними шляхами. Найрезультативніше

це робити організацією пам'яткоохоронних програм, які сприятимуть збереженню та популяризації місцевої спадщини.

Отже, історико-культурна спадщина відіграє важливу роль у розвитку туризму в Україні, сприяючи залученню туристів з усього світу, підвищенню економічного потенціалу регіонів та зміцненню національної ідентичності. Це і економічний аспект (залучення туристів, розбудова та розвиток місцевої інфраструктури, що сприяє створенню нових робочих місць та збільшенню доходів місцевого населення), культурний та соціальний аспекти (збереження культурної спадщини, підвищення культурної обізнаності, зміцнення національної ідентичності) [51, с. 212–215]. Водночас збільшення кількості туристів може призвести до перевантаження та пошкодження культурних об'єктів. Це вимагає розробки стратегій сталого туризму, які забезпечать збереження пам'яток для майбутніх поколінь. Необхідно залучати інвестиції для розвитку туристичної інфраструктури та створення нових туристичних маршрутів. Це може включати не тільки популярні пам'ятки, але й менш відомі об'єкти, що сприятиме рівномірному розвитку регіонів. Отже, культурна спадщина є важливим ресурсом для розвитку туризму в Україні, тому що створює значні економічні та соціальні переваги [64]. Водночас, для забезпечення сталого розвитку необхідно впроваджувати ефективні стратегії управління туристичними потоками та збереження культурних об'єктів. Співпраця між державою, місцевими громадами та приватним сектором є ключовим чинником успішної інтеграції культурної спадщини у розвиток туристичної галузі.

Отже, пам'ятки історії відіграють вагомую роль у розвитку культурного туризму в Україні. І хоча у цій справі наявні чимало проблем, які потребують нагального вирішення (недосконала нормативно-правова база, слабка туристична інфраструктура, обмежене фінансування на реставрацію і музеєфікацію пам'яток, відсутність інвесторів, воєнний стан у країні тощо), однак Україна має значні напрацювання, досвід і перспективи у справі залучення нерухомих історичних пам'яток у сферу культурного туризму.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження зроблено наступні висновки:

Пам'ятки історії представляють собою не лише фізичні об'єкти, але й символи минулого, що мають величезне значення для наукового розуміння історії. Дефініція пам'яток історії та їх класифікація викликають активні дискусії серед науковців, оскільки вони відображають складність самого поняття історичної спадщини. Наукові дискусії щодо сутності поняття пам'яток історії виявляються в різноманітних підходах до їх визначення. Деякі вчені вважають, що пам'ятки історії повинні мати виразну культурну або історичну цінність, в той час як інші акцентують увагу на їх науковій та практичній значущості для суспільства.

Одним із ключових аспектів у визначенні пам'яток історії є критерії, за якими вони відбираються та класифікуються. Зазвичай до таких критеріїв відносяться вікова приналежність, унікальність, матеріальна цінність та значення для розуміння історичних процесів. Установлено наступні критерії визначення пам'яток історії: оцінка історичної ваги вміщеної в них інформації, наукове значення, врахування екологічних факторів та хронологічного контексту.

Основні принципи відбору та класифікації пам'яток історії включають кілька ключових аспектів: перш за все, історичну важливість, оскільки об'єкти мають мати суттєве значення для розуміння історичних подій та процесів. Також важливо зберігати автентичність, тобто оригінальні характеристики об'єкта, які відображають його історичну сутність. Цілісність є ще одним принципом, що передбачає збереження не лише окремих елементів, але і структури об'єкта в цілому. Крім того, рішення щодо відбору об'єктів мають бути науково обґрунтованими, заснованими на ретельних наукових дослідженнях і аналізі. Не менш важливим є врахування суспільної значущості, оскільки об'єкти повинні мати цінність для сучасного суспільства та майбутніх поколінь. Класифікація пам'яток історії може

включати їхнє розділення за видами (археологічні, історичні, містобудівні, архітектурні, мистецькі, ландшафтні), за періодами історії України, за змістовими ознаками (державного устрою та суспільно-економічного ладу, громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів, воєнної та військової історії, історії виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя), за значенням (національного та місцевого значення).

У процесі роботи над темою розглянуто різноманітні технології збереження історичних об'єктів, які охоплюють широкий спектр дій для збереження та відновлення їх історичного значення. Серед них – реставрація, яка передбачає відновлення оригінального стану об'єкта, зокрема його архітектурних деталей, фресок, малюнків тощо. Реконструкція використовується для відновлення об'єктів у випадках, коли вони були частково чи повністю зруйновані. Консервація полягає в збереженні історичних об'єктів у їхньому поточному стані, з мінімальними втручаннями для збереження автентичності. Ревіталізація спрямована на відновлення життєздатності та функціональності історичного об'єкта у сучасному контексті, перетворення пам'ятки на культурний центр. Музеєфікація передбачає створення музейних експозицій у приміщеннях історичних будівель для відтворення їхньої історії і значення та залучення громадськості. Ці технології дають змогу зберегти та оновити історичну спадщину, роблячи її доступною та цікавою для сучасного суспільства.

Досліджено й охарактеризовано різноманітні способи актуалізації пам'яток історії в Україні, які включають такі напрями, як робота музеїв, використання інтернет-ресурсів історичної та краєзнавчої спрямованості, взаємодія через соціальні мережі, використання історичних пам'яток місцевими громадами у туристичних цілях, включення до туристичних маршрутів, внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, співпраця з міжнародними організаціями.

Визначено важливу роль пам'яток історії у сфері культурного туризму, адже вони не просто матеріальні свідки минулого, які приваблюють туристів своєю унікальністю та історичною вартістю. Історичні об'єкти є основою для нових туристичних продуктів, виконують освітню та соціальну місії, а їх відвідування сприяє не тільки економічному зростанню країни, а й формуванню національної свідомості українців.

Виокремлено основні проблеми у збереженні історичних об'єктів культурної спадщини в період розв'язаної російським агресором повномасштабної війни. Труднощі полягають у: воєнних діях, через які є руйнування та пошкодження історичних об'єктів (зокрема через бойові дії, обстріли, вибухи і військові операції); відсутності фінансування; втраті та відсутності кадрів і спеціалістів; ризики пограбування та незаконної торгівлі артефактами та цінностями в умовах війни та хаосу; евакуація та незаконний експорт (небезпека вивезення цінних історичних об'єктів з метою їхнього збереження або продажу за кордон); порушення всіх міжнародних норм та конвенцій зі збереження культурної спадщини, які можуть призвести до втрати цінних історичних об'єктів для майбутніх поколінь.

У процесі дослідження сформульовано практичні рекомендації щодо подальшого забезпечення збереження та використання пам'яток історії в Україні:

- кардинально мають бути переглянуті механізми фінансування пам'яткоохоронної діяльності, у тому числі справи збереження пам'яток історії. Варто створити спеціальну державну структуру, відповідальну за охорону нерухомої культурної спадщини. Вважаємо, що варто й надалі продовжувати пошук шляхів залучення до фінансування пам'яткоохоронних заходів недержавних інвестицій, збільшувати державні інвестиції, активізувати реставраційні роботи на територіях, де немає воєнних дій;

- проведення інформаційних кампаній та освітніх заходів для підвищення свідомості громадськості щодо важливості збереження та використання культурної спадщини загалом і пам'яток історії зокрема;

- активне залучення громадських організацій, місцевих громад та добровольчих груп до справи збереження, відновлення та актуалізації пам'яток історії;
- посилення міжнародної співпраці та обміну досвідом;
- створення туристичних маршрутів та привабливих програм для привертання уваги туристів до історичних об'єктів, сприяючи таким чином їхньому ефективному використанню;
- забезпечення необхідної інфраструктури для комфортного відвідування та ефективного використання пам'яток історії, таких як парковки, інформаційні центри та зони відпочинку;
- створення цифрових архівів та резервних копій інформації про пам'ятки історії, що можуть бути використані для їхнього відновлення у разі потреби (оцифрування);
- забезпечення фізичної безпеки об'єктів у зв'язку з реаліями російсько-української війни;
- постійний моніторинг стану пам'яток історії та документування будь-яких пошкоджень чи руйнувань для подальшого відновлення;
- швидке реагування на будь-які загрози руйнування пам'яток шляхом надання допомоги, організації рятувальних операцій та здійснення необхідних відновлювальних робіт;
- посилення активного використання пам'яток історії у сфері культурного туризму через створення нових туристичних маршрутів, підготовку інформаційних довідників і путівників тощо.

Сучасна пам'яткоохоронна діяльність передбачає інтеграцію різних підходів та методів. Це включає наукові дослідження, використання сучасних технологій для моніторингу та реставрації, а також залучення громади до процесу охорони культурної спадщини. Активна участь громадських організацій та місцевих громад у процесах охорони та відновлення пам'яток є ключовим елементом. Це сприяє підвищенню обізнаності населення про важливість культурної спадщини та залученню додаткових ресурсів.

Співпраця з міжнародними організаціями, такими як ЮНЕСКО, є важливою для обміну досвідом, отримання технічної та фінансової допомоги, а також для підвищення стандартів пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Україна – держава, багата на пам'ятки історії різних періодів. Та в сучасних реаліях історичні об'єкти стали особливо вразливими. Залежно від розвитку подій вони можуть бути пошкоджені або навіть знищені (чи то від бойових дій, чи від вандалізму), що призводить до втрати культурної спадщини. Важливою є активна роль держави у збереженні та відновленні української історико-культурної спадщини, а також у підтримці громадськості, оскільки історичні пам'ятки стають символами національної гідності, що мобілізує суспільство на захист своєї ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990): Монографія. Київ : Вища школа, 1991. 274 с.
2. Аносова В. С. Сучасні підходи до вирішення проблем збереження культурної спадщини України. *Гілея: збірник наукових праць*. 2018. № 4. С. 87–90.
3. Брайчевський М. Зберегти пам'ятки історії. *Пам'ятки України*. 1993. № 1–6. С. 140–159.
4. Брайченко М. Час і пам'ятки: До проблеми поняття «Пам'ятки історії та культури». *Пам'ятки України*. 1986. № 2. С. 36–39.
5. Волинь туристична. URL: <https://volyntravel.com.ua/> (дата звернення: 11.05.2024).
6. Волинь унікальна. URL: <https://tourism.volyn.ua/> (дата звернення: 11.05.2024).
7. Гаврилюк С. В. Заходи з вивчення та збереження військових некрополів у Волинській області (1991–2021 рр.). *Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення : матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 25 листопада 2022 р.)*. Вип. 63. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. С. 264–273.
8. Гаврилюк С. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні: виклики сьогодення. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2020. С. 227–239.
9. Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 33 (72). № 1. 2022. С. 26–33.

10. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Видова специфіка нерухомих пам'яток західних областей України. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5 (389). С. 156–169.

11. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Пам'яткоохоронні програми в Україні у 1991–2021 рр.: зміст та реалізація. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. Число 26. С. 84–90.

12. Гаврилюк С., Надольська В. Діяльність Волинської та Рівненської обласних організацій УТОПІК у 1960-х – 1980-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 60. Том 1. С. 19–26.

13. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. Вип. 2. С. 133-144.

14. Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2003. 203 с.

15. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

16. Грушка Є. Старі могили над Стоходом. *Волинь*. 1996. 16 листоп.

17. Гузенко А. З досвіду оцифрування зруйнованих об'єктів культурної спадщини. URL: [Conf-
<043D><043E><044F><0431><0440><044C>-2023-Tes-T1.indd](https://konkurent.ua/publication/118609/dekomunizatsiya) (дата звернення: 1.05.2024).

18. Даниленко В. М. Україна в 1985 – 1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.

19. Декомунізація на Волині: скільки радянських пам'ятників ще потрібно знести. 2023 р. 17 червня. <https://konkurent.ua/publication/118609/dekomunizatsiya>.

20. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і

збереження культурної спадщини. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 289 с.

21. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Відп. ред. С. Кот. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.

22. Жукова О. Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua>.

23. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ : ТОВ «Вид-во Аретта», 2002. 204 с.

24. Заремба С. З. Пам'яткознавство України: історія і сучасність. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 1996. 149 с.

25. Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. Нац. ін-т стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezheniya-kulturnoi>. (дата звернення: 1.05.2024)

26. Ісаєнко М. М., Крупа І. П. До питання збереження та використання історико-культурних пам'яток у туристичній сфері. Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації : зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 26–27 квіт., 2018 р. Київ, 2018. С. 133 – 136.

27. Історико-культурні заповідники. Довідкове видання / Автори-упорядники: Зливкова О. О., Градун Е. Ю., Звіряка А. І. та ін. Київ : Фенікс, 2007. 331 с.

28. Історія Волині: науково-популярне видання / наук. редактор, керівник автор. колективу М. М. Кучерепа; авт.. кол.: В. А. Білик, Г. В. Бондаренко, В. І. Бортніков, та ін.; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Суми : Університетська книга, 2023. 670 с.

29. Києво – Печерська Лавра. ЮНЕСКО URL: [► Києво-Печерська Лавра. ЮНЕСКО Цікаві місця • Пам'ятки • Що подивитись у Києво-](#)

[Печерська Лавра. ЮНЕСКО? \(ukrainaincognita.com\)](http://ukrainaincognita.com) (дата звернення: 10.05.2024).

30. Ковальчук Є. Музеєфікація об'єктів культурної спадщини: пропоновані практики. *Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини: Наук. зб. : Матеріали Міжнар. наук. конф., м. Луцьк – смт. Олика, 29 – 30 жовтня 2021 року.* Упоряд. Є. Ковальчук, О. Карліна. Луцьк : ПП «Волинська друкарня», 2022. С. 13–18.

31. Корнієнко В. Використання пам'яток історії в туризмі: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Вип. 85–86. Київ, 2006. С. 16–21.

32. Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства. *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 7–64.

33. Кулиняк І. Я., Карий О. І., Прокопишин-Рашкевич Л. М., Огінок С. В., Бондаренко Ю. Г. Європейський досвід популяризації історичної спадщини та культурного туризму: навч. посіб. Львів : Растр-7, 2023. 254 с.

34. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відповідальний редактор), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю. та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.

35. Культурний вимір громади Мошни. URL: [Мошни \(moshny.net.ua\)](http://moshny.net.ua) (дата звернення: 10.05.2024).

36. Методичні рекомендації по підготовці Зводу пам'яток історії та культури України. Київ : Інститут історії України АН України, 1993. 112 с.

37. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Наук. зб. Вип. 56. Матеріали LVI Волинської обл. наук. іст-краєзн. конф., 25 листоп. 2015 р., м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. 250 с.

38. Мищак І. Нормативно-правове забезпечення формування Державного реєстру національного культурного надбання та шляхи його вдосконалення в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради.* 2014. Вип. 4. С. 19–24.

39. Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS). URL: www.icomos.org.
40. Міжнародний комітет з охорони Всесвітньої культурної і природної спадщини (Комітет Всесвітньої спадщини). URL: www.UNESCO.org.
41. Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM). URL: www.iccrom.org.
42. Місце та роль громадських інституцій в актуалізації культурної спадщини України (1991–2016 рр.) : кол. моногр. / Акуленко В. І., Булієвська Н. І., Бур'янова М. І. та ін.; під заг. ред. Гріффена Л. О., Титової О. М. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2019. 340 с.
43. Мочкін С. Втрати православної сакральної спадщини Волинської області (друга половина 1940-х – початок 1960-х років). *Гілея : наук. вісн.* 2017. Вип. 122. (№ 7). С. 35–40.
44. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2015. № 5 (306). С. 135–141.
45. На Волині встановили пам'ятник воїнам Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/society>.
46. На Волині завершилася пошукова експедиція «Прип'ять – Стохід І». URL: <https://www.molodost.in.ua/news/1274>.
47. На Волині розкопали некрополь Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/rest>.
48. Одеса. Історичний центр та порт у ЮНЕСКО URL: [➤ Одеса. Історичний центр та порт у ЮНЕСКО Цікаві місця • Пам'ятки • Що подивитись у Одеса. Історичний центр та порт у ЮНЕСКО? \(ukrainaincognita.com\)](http://ukrainaincognita.com) (дата звернення: 10.05.2024)
49. Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Гріффен, Олена Титова / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК; International

Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group. Бо-Басен (Маврикій)-Київ : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. 635 с.

50. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. 336 с.

51. Паньків Н. Є., Гаврилишин О. М. Вплив культурної спадщини на розвиток туризму в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. Вип. 6, Том 1. Хмельницький, 2021. С. 212-224

52. Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1918 рр.: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. військ.-іст. конф., 4–5 верес. 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2014. 538 с.

53. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Київ : Ін-тут географії НАН України, 2012. 208 с.

54. Прибега Л. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект: монографія. Київ : Ін-тут культурології НАМ України, 2015. 230 с.

55. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. Рівне : ПП ДМ, 2008. 352 с.

56. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України. 2015 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

57. Про затвердження Списку історичних населених місць: Постанова кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001>. (дата звернення: 25.04.2024).

58. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток від 22.05.2019 № 452. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#Text>.

59. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 2000 р., № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 8.09.2024).

60. Про охорону та використання пам'яток історії та культури. Закон Української РСР. 1978 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text>.
61. Програма відродження історико-архітектурної спадщини смт. Олика Волинської області на 2019–2024 роки. URL: <http://volynrada.gov.ua>.
62. Ричков П. Олицький замок в контексті фортифікаційної архітектури Правобережної України. *Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини: Наук. зб. : Матеріали Міжнар. наук. конф., м. Луцьк – смт. Олика, 29 – 30 жовтня 2021 року.* Упоряд. Є. Ковальчук, О. Карліна. Луцьк : ПП «Волинська друкарня», 2022. С. 95–103.
63. Савостіна Л.Є. Державний реєстр нерухомих пам'яток України: формування та автоматизований облік нерухомих об'єктів культурної спадщини. *Наук. записки Національного заповідника «Замки Тернопілля».* Збараж, 2011. С. 176–178.
64. Смутчак З. В. Вплив розвитку туризму на соціально-економічний стан в Україні. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view>. (дата звернення: 25.04.2024).
65. Стан та сучасні принципи пам'яткоохоронної діяльності в Україні (оглядова довідка Міністерства культури та інформаційної політики України за матеріалами преси та інтернету за 2020–2021 рр.). URL: <https://nlu.org.ua>.
66. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Упоряд. Гаврилюк Л. О. та ін. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2011. 272 с.
67. Тимчук С.В. Оцифрування культурної спадщини України як важіль розвитку туризму URL: ITSKS_2022.pdf (knukim.edu.ua) (дата звернення: 1.05.2024).
68. Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова URL: <https://razumkov.org.ua/pro-nas/istoriia-tsentru> (дата звернення: 1.05.2024).

69. Федорова Л. Пам'ятки історії у загальній системі культурної спадщини. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»* / Кот С. І. (відп. ред.), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю. та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 188–207.

70. Федорова Л., Піскова Е. Нерухомі пам'ятки історії. *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 177–247.

71. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія / за заг. ред. В.П.Трошинського. Київ: НАДУ, 2018. С.78–106.

72. Херсонес Таврійський. ЮНЕСКО URL: [➤ Херсонес Таврійський. ЮНЕСКО Цікаві місця • Пам'ятки • Що подивитись у Херсонес Таврійський. ЮНЕСКО? \(ukrainaincognita.com\)](#) (дата звернення: 10.05.2024).

73. Хрящевська Л. М. Охорона та збереження пам'яток історії та культури: навч. посіб. Миколаїв: Видавн. дім «Гельветика», 2019. 206 с.

74. Чебелюк С. Окольний замок у Луцьку як привабливий об'єкт культурного туризму. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 22–23 листопада 2023 р. С. 132–133.

75. Чебелюк С. Роль пам'яток історії у розвитку культурного туризму. *Молода наука Волині*: матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 14–15 травня 2024 р. С. 495–497.

76. ЮНЕСКО затвердило список із 20 об'єктів, які в умовах війни перебуватимуть під посиленням захистом URL: [ЮНЕСКО затвердило список із 20 об'єктів які в умовах війни перебуватимуть під посиленням захистом | Україна Інкогніта \(ukrainaincognita.com\)](#) (дата звернення: 10.05.2024)